

Material för skolan om alkohol, narkotika, tobak och dopning

- inventering, analys och behov

Beställningsadress:
Fritzes kundservice
106 47 Stockholm
Telefon: 08-690 95 76
Telefax: 08-690 95 50
E-post: skolverket@fritzes.se
www.skolverket.se

ISBN 978-91-87115-88-2

Grafisk produktion: Typisk Form designbyrå
Omslagsillustration: Monica Johansson

Innehållsförteckning

Förord 5

Undervisning om alkohol, narkotika, dopning och tobak 6

- Begreppsdefinitioner 6
- Varför ANDT-undervisning? 6
- Skolelevs attityder och vanor kring ANDT 7
- En god och effektiv ANDT-undervisning 9
- Alkohol- och drogundervisningens didaktik 9

Stödmaterial? 11

Forskningsläget 13

- Kortsiktiga och långsiktiga effekter 13
 - "Booster sessions" 13
- Risk- och skyddsfaktorer 13
- Kontraproduktiv ANDT-undervisning? 14
- Kunskaps-/evidensbaserade program och metoder 14

Att kvalitetsbedöma undervisningsmaterial 16

- Läraren har störst betydelse 16
- Elever är olika 16
- Effekter på kort eller lång sikt 17
- Skillnader och likheter 17
- Generella kriterier? 17
- Undervisningsfaktorer som beaktats vid analysen 18
 1. Teori- och forskningsanknytning 18
 2. Anpassning till elevernas bakgrund, ålder och erfarenhet 18
 3. Stimulerar till elevaktivitet och samtal 19
 4. Stimulerar till olika former av samverkan 19
 5. Stöder lärares egen reflektion och skolutveckling 20
 6. Kombinerar ANDT-undervisning med element av socialt och emotionellt lärande 20
 7. Att växa upp i missbruksmiljöer 21
 8. Relevant beskrivning och behandling av risker 21
 9. Fakta-, Värderings- eller Handlingsinriktning 22
 10. Preparat-, Individ- eller Samhällsinriktning – var ligger tyngdpunkten? 22

Inventerade/analyserade stödmaterial 23

- Handledningar, Referens- och Idématerial etc. 24
- Berusning på schemat 24
- Man vet inte var trappstegen är i livet 25
- Handledning för en tobaksfri gymnasieskola och
Tillsammans mot tobak – en handledning för en tobaksfri skola 26

Metodmaterial/undervisningsprogram och ämnesläromedel	27
Andra faktorer att beakta	27
Bella	28
Gränser	30
I dialog om droger	32
Prata om alkohol	35
Samtal om alkohol i skolan	38
SNPF's metodhandbok ANT	41
Steget	41
Tobakens konsekvenser	47
VIP – väldigt intressant person	50
Övriga metodmaterial	53
Prevention i skolan, PS	53
oPåverkad	55
Unplugged	56
Läromedel som användas i skolans undervisning	58
Biologi (Gleerups)	58
Biologi PULS (Natur och Kultur)	60
Biologi Spektrum (Liber)	63
Samhällskunskap Kompakt (Gleerups)	66
SO Direkt Samhälle 2 (Bonniers)	68
Samhälle idag 7–9 (Natur och Kultur)	71
AV-hjälpmiddel	74
Internetresurser	74
Behövs ett nytt stödmaterial för ANDT-undervisningen?	74
Referenser	79

Förord

Vilket material ska jag som lärare välja när jag undervisar om alkohol, narkotika, tobak och dopning i skolan? Vilka metoder presenteras i materialen och vad syftar dessa till? Hur ska jag som lärare snabbt kunna bedöma kvaliteten i de valda materialen?

Skolverket har i uppdrag att genomföra olika utbildningsinsatser till skolpersonal med syfte att stödja skolans undervisning om alkohol, narkotika, doping och tobak (ANDT). För att inventera det stödmaterial som finns på området och bedöma behovet av ytterligare material gav Skolverket universitetslektor *Jörgen Svedbom vid Högskolan för Lärande och Kommunikation, Jönköping*, i uppdrag att granska ett antal material utifrån olika frågeställningar och perspektiv såsom: Finns en forskningsanknytning i materialet? Är elevperspektivet tydligt? Är övningarna åldersanpassade? Stimulerar materialet till samverkan mellan ämnen? Stimulerar det till utveckling av undervisningen? Hur är balansen mellan ett frisk- och riksperspektiv?

Inledningsvis görs en översikt som utgår från teorier om ANDT-undervisningen liksom forskning om undervisningens effekter. Därefter görs en genomgång av olika material utifrån ett antal valda kriterier. I slutsatserna lyfts reflektioner fram kring behovet av ytterligare stödmaterial.

Vår förhoppning är att de olika frågeställningarna och perspektiven ska inspirera till egna granskningar av material men också leda till diskussioner kolleger emellan om undervisningens planering, genomförande och uppföljning.

Stockholm september 2012

Katarina Håkansson
Enhetschef
utvecklingsavdelningen

Agneta Nilsson
Projektledare

Undervisning om alkohol, narkotika, dopning och tobak.

Begreppsdefinitioner

Några enhetliga definitioner av begreppen kring undervisning om alkohol, narkotika dopning och tobak finns inte. Traditionellt brukar en sådan undervisning kallas för ”ANDT-undervisning”.

För att beteckna en undervisning i skolan om alkohol, narkotika, dopning och tobak används i denna text omväxlande begreppen ”ANDT-undervisning” och ”undervisning om alkohol och andra droger” (en beteckning som också används i skolans styrdokument). Även frågor om sniffning och annat missbruk inkluderas ibland i denna undervisning.

Skillnad görs mellan begreppen ”undervisning” och ”preventivt arbete”. Med ANDT-undervisning menas en undervisning som handlar om alkohol, narkotika, doping och tobak, eventuellt också andra droger.

Begreppet ”ANDT- preventivt” arbete används för att beteckna mera övergripande aktiviteter i skolor som har till syfte att förebygga bruk av alkohol, och andra droger bland eleverna.

ANDT-undervisning kan alltså vara en del av ett sådant, bredare preventivt arbete. Men det finns också ANDT-preventiv verksamhet som saknar inslag av ren ANDT-undervisning. Sådana exempel kan vara skolövergripande aktiviteter för att öka elevernas trivsel i skolan, initiativ för att öka föräldraengagemanget i skolan och stärka föräldrarna i att utveckla gemensamma och tydliga normer och regler för sina barn. Andra sådana insatser är att stärka lärarnas förhållningssätt och ledarskap i klassrummet med syfte att skapa lugn och arbetsro och att utveckla elevernas sociala och emotionella färdigheter. Ett effektivt arbete mot mobbning på skolan samt åtgärder för att minska den ogiltiga frånvaron, har också visat sig ha generellt förebyggande effekter.¹

Varför ANDT-undervisning?

I samhällets olika styrdokument, exempelvis Folkhälsopropositionen² och Regeringens åtgärdsprogram³, uttrycks stora förväntningar på att skolan ska förebygga och minimera elevernas bruk av alkohol, narkotika, dopningspreparat och tobak. Dessa förväntningar kan sammanfattas som att skolan ska verka för:

- Alkoholfri uppväxt, så sen debut som möjligt och så låg konsumtion som möjligt.
- ”Nolltolerans” mot användning av narkotika och dopingmedel.
- Största möjliga begränsning av tobaksbruket.

Men det osäkra forskningsläget när det gäller effekter av olika typer av ANDT-undervisning i skolan kan leda till att denna undervisning prioriteras ner eller nästan helt försvinner, särskilt om skolan drabbas av ekonomiska nedskärningar. Samtidigt

är skolans egna styrdokument otydliga vad gäller ANDT-undervisningens omfattning och innehåll. En sådan utveckling vore olycklig av flera skäl:

- Enligt skolans styrdokument ska undervisning om alkohol, narkotika och tobak förekomma i skolan. I läroplanen åläggs rektorn ”ett särskilt ansvar för att ämnesövergripande kunskapsområden integreras i undervisningen i olika ämnen. Sådana kunskapsområden är exempelvis ... riskerna med tobak, alkohol och andra droger”.⁴
- Kunskap om riskerna med alkohol och andra droger utgör ett viktigt och grundläggande inslag i en bred samhällelig förebyggande strategi.
- Elevernas rätt att få tillgång till den kunskap som finns, bl.a. för att kunna ha ett kritiskt förhållningssätt till den information och de budskap om tobak, alkohol, dopning och narkotika som de möter i sin vardag.
- En god undervisning om alkohol, narkotika och tobak kan vägleda eleverna att utveckla kunskaper som leder till en högre riskmedvetenhet inom ANT-området.
- En relevant och god undervisning om alkohol, narkotika, dopning och tobak kan också på sikt bidra till att upprätthålla eller öka stödet för en restriktiv politik på detta område.

Skolelevs attityder och vanor kring ANDT

I Skolverkets rapport till regeringen 110930, Dnr 2011:823, sammanfattas CAN:s (Centralförbundet för Alkohol och Narkotikaupplysning) senaste rapport om skolelevs drogvanor på följande sätt:

”Ungas användning av alkohol, narkotika, dopning och tobak

CAN:s årliga mätningar visar att alkoholkonsumtionen minskar bland grundskoleelever och att pojkar i årskurs nio aldrig har druckit så lite. Det mest uppseendeväckande i 2010 års undersökning, enligt CAN, är det historiskt höga andelen pojkar i 9:e klass som helt och hållet avstår från att dricka alkohol. Så stor andel som 44 procent av pojkarna och 35 procent av flickorna uppger att de helt avstår. CAN uppger också att man i skolundersökningar tydligt ser hur föräldrar har minskat sin benägenhet att servera hemma eller att köpa ut alkohol till sina barn.

Fram till för bara några år sedan följde flickor och pojkar varandra ganska nära i hur stor andel av respektive grupp i årskurs 9 som använde alkohol enligt CAN. Men de senaste åren har andelen alkoholkonsumerande pojkar minskat tydligt medan flickorna ligger kvar på samma nivå. När det gäller gruppen som intensivt konsumerar alkohol minst en gång i månaden (motvarande en hel flaska vin eller fyra burkar starköl vid samma tillfälle) finns ett nytt beteende: flickorna som genom alla år stabilt legat en bra bit under pojkarna är nu i andel räknat lika många som pojkarna (cirka 20 procent), till och med någon procent fler. Undersökningen visar att även när det gäller mängden konsumerad alkohol har flickorna under de senaste fem åren närmast sig pojkarnas nivå.

Andelen som intensivkonsumerar bland gymnasielever har ökat sedan 2004 och ligger högre än eleverna i årskurs 9 visar CAN. I den senaste undersökningen minskade dock andelen intensivkonsumenter även här och låg på 44 procent av flickorna och hälften av pojkarna. Den stora andelen intensivkonsumenter är oroande och det finns vidare studier som påvisar att det finns ett samband mellan riskbruk av alkohol och utsatthet för fysiskt och sexuellt våld. När det gäller flickor är det starkare när det gäller sexuellt våld och för pojkar ett starkare samband till fysiskt våld.

Tillgängligheten på hasch, marijuana, amfetamin och kokain, mätt via pris och beslag, är högre idag än för tjugo år sedan. Det indikerar, enligt CAN, att konsumtionen i samhället totalt kan vara större än någonsin. Sedan 1988 har gatupriserna på hasch, amfetamin, kokain och heroin i stort sett halverats. Dessa droger har alltså, åtminstone i ekonomiska termer, blivit klart mer tillgänglig.

CAN visar att användandet av narkotika har ökat något bland elever i årskurs 9 under de senaste åren. Andelen elever som någon gång prövat narkotika var 2010 sju procent av flickorna och nio procent av pojkarna. Erfarenhet av narkotika var betydligt större i gymnasieskolan (år 2) och pojkars erfarenhet av narkotika har ökat i den senaste mätningen. Det är även en större skillnad mellan flickors och pojkars erfarenhet av narkotika i gymnasieskolan (14 respektive 21 procent). Cannabis är den vanligaste formen av narkotika som används. Erfarenheten av narkotika bland gymnasieelever skiljer sig stort mellan olika delar av landet, vanligast är det i Stockholm (20 procent av flickorna och 27 procent av pojkarna) och minst vanligt är det i norra Sverige (12 procent av flickorna och 13 procent av pojkarna).

När det gäller tobak så röker ungdomar i Sverige mindre än i andra europeiska länder enligt CAN. Tidigare år har rökningen ökat bland pojkarna, men i årets undersökning minskar andelen från 23 till 21 procent när det gäller årskurs 9. Även hos flickorna är det en minskning från 30 till 28 procent. Vattenpipa är en ganska ny företeelse i Sverige. Enligt CAN:s senaste studie har var tredje pojke och var fjärde flicka i årskurs 9 provat vattenpipa.

En undersökning som Folkhälsoinstitutet låtit genomföra på sex gymnasieskolor i Skåne visar att det finns ett samband mellan alkohol, rökning och cannabis bland unga. Av de elever som röker regelbundet har 64 procent testat cannabis. Motsvarande siffra för elever som aldrig har rökt vanlig tobak är fyra procent. Av eleverna som regelbundet dricker sig berusade har 51 procent testat cannabis. Av dem som aldrig dricker sig berusade har en procent testat cannabis.

Från och med 1993 har CAN haft med några frågor om dopning och ytterst få av eleverna har erfarenhet av det. I 2010 års undersökning var det en procent av flickorna och två procent av pojkarna i årskurs 9 som angav att de hade erfarenhet av anabola androgena steroider (AAS). För gymnasieskolan var motsvarande siffror noll respektive en procent”.

Sammanfattningen visar att särskilt pojkar i årskurs nio sänkt sin alkoholkonsumtion. Flickorna har dock, mätt över några år, ökat sin konsumtion både till andel och mängd och har nu ett konsumtionsmönster som ligger nära pojkarnas. Skol-

elevers bruk av narkotika har ökat något under de senaste åren och tillgängligheten till narkotika tycks ha ökat väsentligt. *Rökningen* fortsätter att ligga på en internationellt sett låg nivå men det finns tecken som tyder på att rökningen på allra senaste tiden har ökat, särskilt bland flickor och unga kvinnor⁵. Erfarenheterna av *dopning och användning av anabola och androgena steroider* fortsätter att ligga på en mycket låg nivå bland skolelever. Attitydundersökningar visar dock att elever tror att idrottsmän och – kvinnor dopar sig i en mycket större utsträckning än vad som är fallet.⁶

Sammantaget visar CAN:s årliga undersökningar att det finns ett fortsatt behov av en god och effektiv undervisning om alkohol, narkotika, dopning och tobak i skolan och att denna undervisning bör utvecklas så att dess effekt ökar och dessutom objektivt kan utvärderas.⁷

En god och effektiv ANDT-undervisning

Vad som menas med en god och effektiv ANDT-undervisning är delvis en ideologisk fråga vars svar beror på vilka mål man vill uppnå med sin undervisning. Olika utvärderingar av skolans undervisning om alkohol och andra droger, bl.a. Skolverkets kvalitetsgranskning av ANDT-undervisningen 1999, visar också på stora skillnader i undervisningens omfattning, innehåll och kvalitet vid de granskade skolorna.⁸

Visserligen finns i nuvarande styrdokument inget annat syfte angivet för ANDT-undervisningen än att eleverna ska ”få kunskap om ” eller ”känna till” den skadliga inverkan som alkohol, narkotika och tobak har på människokroppen men enligt läroplanen har kunskapen (minst) fyra olika aspekter: fakta, förståelse, förtrogenhet och färdighet. Dessa aspekter av kunskapen har med attityder och beteenden att göra och i andra styrdokument för samhällsutvecklingen förväntas skolan också påverka elevernas värderingar och beteende. Relevant kunskap på ANDT-området är alltså en kunskap som innefattar faktakunskaper, attityder och värderingar samt en förmåga att handla utifrån sina kunskaper och värderingar.

Vilken kunskap bör eleverna få?

Skolans undervisning om alkohol och andra droger kan läggas upp på många olika sätt – alltifrån enstaka lektioner i enskilda ämnen till stora, ämnesövergripande och långvariga program. Oavsett hur undervisningen organiseras har *alla* elever rätt att få goda och relevanta kunskaper om risker förknippade med bruk av alkohol, narkotika och tobak. Men hur ser en god och effektiv ANDT-undervisning ut?

Alkohol- och drogundervisningens didaktik

I en litteraturgenomgång av skolbaserade undervisningsprogram om alkohol och andra droger identifierade Hansen tolv olika undervisningsstrategier som han sedan sammanförde i fyra grundläggande kategorier⁹. Dessa är:

1. Program inriktade på att förmedla fakta,
2. Affektiva program som ställer arbetet med känslor, attityder och värderingar i centrum,

3. Sociala färdighetsprogram som går ut på att träna beteenden i olika sociala situationer där exempelvis alkohol, narkotika, dopning eller tobak förekommer,
4. Sammansatta program vilka inkluderar flera av de tre olika grundkategorierna.

Valet av undervisningsprogram bör vara i överensstämmelse med de mål man har för sin undervisning. Denna problematik behandlas inom didaktiken som enligt den centraleuropeiska definitionen studerar förhållandet mellan mål, medel och metoder i undervisningen.

Ett undervisningsprogramms effektivitet bör alltså mätas i hur väl det bidrar till att uppnå det mål som programmet är inriktat på i förhållande till storleken på de insatser/resurser som ett genomförande av programmet kräver.

I ANDT-undervisningen kan man identifiera tre olika målnivåer; faktanivån, värderings-/attitydnivån och handlingsnivån, vilka i stort sett överensstämmer med nuvarande läroplaners beskrivning av kunskapens olika aspekter; fakta, förståelse och färdighet/förtrogenhet.

Om man betraktar Hansens fyra kategorier ur detta perspektiv, kan man komma fram till att undervisningsprogram som koncentrerar sig på enbart fakta mycket väl kan vara effektiva på så sätt att de ökar deltagarnas faktakunskaper om alkohol, narkotika, dopning och tobak medan däremot attityderna till att pröva alkohol eller andra droger blivit mer positiva liksom benägenheten att använda dessa preparat.¹⁰

Stödmaterial?

Vilket material ska betraktas som stödmaterial för ANDT-undervisningen – hur ska regeringsuppdraget inventera stödmaterial avgränsas?

På ”marknaden” erbjuds en mängd olika material och metoder och vilsheten bland skolpersonalen är ibland stor när det gäller vad man ska välja, särskilt som undervisningen om alkohol, narkotika, tobak och doping inte är något eget ämne i den svenska skolan. Det är i stället ett ”övergripande kunskapsområde” som det åligger skolans rektor att ansvara för ”att det finns med i skolans undervisning”. (Lpo-94)

Huvudsakligen av den anledningen ger inga kommersiella läromedelsförlag ut läromedel för skolan som enbart behandlar ANDT-undervisning. Istället placeras avsnitt om ANDT i ämnesläromedel där denna undervisning enligt skolans kursplaner ska ingå. Typiska sådana ämnesläromedel är läroböcker i biologi och samhällskunskap. En del läroböcker i religionskunskap och kemi innehåller också avsnitt som behandlar olika typer av droger.

En del kommersiella läromedelsförlag ger också ut stödmaterial för en allmänt förebyggande hälsoundervisning där syftena är att förbättra elevernas självkännet, öka deras sociala kompetens, göra dem bättre på att känna igen och reagera adekvat på känslor, förbättra deras förmåga att klara av olika dilemman och stressande situationer etc. Sådana material innehåller inte alltid några explicita avsnitt om alkohol, narkotika, tobak eller doping.

Läromedel som är avsedda att fungera som stödmaterial enbart för ANDT-undervisning ges företrädesvis ut av olika intresseorganisationer, exempelvis IOGT-NTO, Sprit- och vinleverantörsföreningen, Svensk narkotikapolisförening etc. samt av statliga eller statligt finansierade institutioner såsom Folkhälsoinstitutet, Skolverket, Socialstyrelsen, Systembolaget, Centralförbundet för Alkohol- och Narkotikaupplysning (CAN) etc. Även en del landsting ger/har gett ut stödmaterial av denna typ.

Som stödmaterial för ANDT-undervisning fungerar också den mängd AV-hjälpmiddel som finns på marknaden. En stor del av denna typ av stödmaterial kan tillhandahållas av länens och regionernas medicenter.

CAN administrerar den svenska Internetsajten ”Drugsmart” vilken kan erbjuda omfattande stöd för skolans ANDT-undervisning. Dessutom finns det på Internet en ökande flora av sajter som kan fungera som stödmaterial för skolans ANDT-undervisning. Dessa sajter kommer ofta från USA och från organisationer som har målsättningar och värderingar som avsevärt skiljer sig från de värden som uttrycks i den svenska skolans värdegrund. Via en del av dessa sajter kan man också beställa gratismaterial för skolundervisningen.

Material som kan fungera som stödmaterial för skolans ANDT-undervisning kan delas upp i ett antal olika grupper:

1. Policydokument, utredningar, statistik, betänkanden m.m. som huvudsakligen produceras av departement, statliga verk och myndigheter.
2. Handedningar, faktasamlingar och inspirationsmaterial etc. för lärares undervisning, som huvudsakligen ges ut av statliga verk och myndigheter, exempelvis

Folkhälsoinstitutet och Skolverket. Denna typ av material kan också ges ut av vissa intresseorganisationer, ex. vis IOGT-NTO.

3. Undervisningsmaterial om ANTD, avsedda att användas i lärarnas arbete med ANDT-undervisning i klassrummet. Sådant material ges numera huvudsakligen ut av olika intresseorganisationer och av olika statligt finansierade kampanjer och projekt. Tidigare var Statens Folkhälsoinstitut en viktig aktör inom detta område men den uppgiften har inte längre FHI.
4. AV-hjälpmedel, oftast DVD-filmer som tillhandahålls av kommunernas/regionernas medicentra.
5. Olika läroböcker i skolämnen där undervisning om ANDT enligt kursplanerna ska ingå. Sådana läroböcker produceras huvudsakligen av de kommersiella läromedelsförlagen.
6. Internetsajter av olika slag och kvalitet – många med ett ursprung i USA.

I grupperingen ovan ingår inte undervisningsmaterial av en mera övergripande, allmänt hälsofrämjande typ och som inte innehåller delar som explicit behandlar frågor om alkohol, narkotika, doping eller tobak. Inte heller ingår de s.k. evidensbaserade metoder och program som ingår i Folkhälsoinstitutets ”verktyglåda”.

I denna inventering analyseras huvudsakligen stödmaterial ur grupperna 2, 3 och 5. Dessutom diskuteras användbarheten och ändamålsenligheten av material i grupperna 4 och 6.

Forskningsläget

De resultat som utvärderingsforskningen presenterar kring skolans arbete mot alkohol och andra droger är ofta motsägelsefulla och kan ibland tyckas ge en svag vägledning för undervisningens praktik.

Vilka faktorer bör man då utgå från när man analyserar ändamålsenligheten av olika stödmaterial för skolans ANDT-undervisning?

Naturligtvis bör de värderingar och den människosyn som framförs i materialet stämma överens med den värdegrund som skolan enligt läroplanen ska stå för och överföra till eleverna. Dessutom bör materialens upplägg, innehåll, förespråkade metod/er m.m. analyseras i förhållande till den forskning som finns kring ANDT-undervisningens effekter på elevernas kunskapsutveckling, värderingar och beteende.

Kortsiktiga och långsiktiga effekter

En del forskningsgenomgångar kommer till slutsatsen att endast breda, skolövergripande program, inriktade på att öka elevernas skoltrivsel, lära utagerande elever impuls kontroll eller öka föräldrarnas engagemang i frågan, har någon långsiktig effekt på elevernas vanor när det gäller rökning, drickande och drogmissbruk¹¹. Andra forskare, exempelvis Skara och Sussman kommer däremot, i sin genomgång, fram till att även så begränsade insatser som nio lektioner utspridda över tre år, kan ha långsiktiga effekter på elevernas beteende.¹² Med långsiktiga effekter menas i dessa studier, effekter på elevernas beteende som till någon del kvarstod minst två år efter insatsens slut.

Men även ”kortsiktiga effekter” är viktiga att uppnå i skolans ANDT-undervisning eftersom forskning visar att för varje år som alkoholdebuten under ungdomsåren uppskjuts, minskar risken för att senare i livet utveckla missbruk och beroende med 9–14%.¹³

Bremberg hävdar i linje därmed att det även finns andra viktiga faktorer för missbruk än föräldrasamverkan, skoltrivsel och hantering av utagerande beteende som går att påverka i skolan.¹⁴ Sådana faktorer är elevernas uppfattningar om hur mycket kompisarna dricker (”majoritetsmissförståndet”), relevanta kunskaper om alkoholens effekter, förmågan att motstå kamrattryck och tacka nej, samt förmågan att lösa problem och bemästra olika situationer (”coping”).

”Booster sessions”

Skaras och Sussmans studie visar också att s.k. Booster sessions är viktiga för den långsiktiga effekten. ”Booster sessions” är korta, återkommande uppföljningar av en undervisningsinsats. Dessa uppföljningar sprids ut över en lång tidsperiod och syftet är att friska upp och hålla liv i de kunskaper, attityder och färdigheter som eleverna utvecklade när de arbetade med programmet i fråga.

Risk- och skyddsfaktorer

Inom forskning för att förebygga ohälsa spelar begreppen risk- resp. skyddsfaktorer en viktig roll. En riskfaktor är ett socialt, psykologiskt eller biologiskt förhållande som kan leda till problem för hälsa, utveckling, anpassning eller beteende. En

skyddsfaktor minskar däremot risken för att problem ska uppstå även om riskfaktorer föreligger.¹⁵

Frånvaron av en skyddsfaktor, exempelvis trivsel i skolan, åtföljs oftast av motsvarande riskfaktor, i detta fall låg studiemotivation och vantrivsel i skolan. Skydds- och riskfaktorer kan på så sätt sägas utgöra de båda sidorna av samma mynt.

Som skyddsfaktorer, vilka går att utveckla och stärka i skolans undervisning, brukar bl.a. anges trivsel med och i skolan, coping d.v.s. förmågan att hantera uppkomna problem och konflikter samt social kompetens såsom bl.a. förmågan att skaffa och behålla goda vänner. Sannolikheten för bl.a. hög alkoholkonsumtion i ungdomsåren ökar med antalet riskfaktorer man är utsatt för och minskar med antalet skyddsfaktorer man har tillgång till. Ett medvetet arbete i skolan för att stärka skyddsfaktorer och reducera antalet riskfaktorer bör alltså ha en tydlig alkohol, narkotika och tobakspreventiv effekt.¹⁶

Kontraproduktiv ANDT-undervisning?

Det finns också forskningsresultat som antyder att vissa typer av ANDT-undervisning kan vara kontraproduktiv, d.v.s. öka elevernas intresse för och benägenhet att testa alkohol och droger. Ett exempel är Andersson och Thorsen som i sin forskningsgenomgång finner att en undervisning om alkohol och droger som endast har som mål att öka elevernas faktakunskap om preparaten och deras verkningar på kroppen, riskerar att öka vissa ungdomars benägenhet att testa och experimentera med sådana preparat.¹⁷

Liknande resultat påvisas i en amerikansk forsknings- och materialgenomgång.¹⁸ Där betecknas följande strategier som ineffektiva eller t.o.m. kontraproduktiva om det gäller att påverka elevernas attityder och beteenden:

- Skrämselpropaganda och moraliserande undervisning,
- En undervisning som endast informerar om ANDT och riskerna med dessa preparat,
- En undervisning som enbart syftar till att skapa ett emotionellt välbefinnande och ytligt självförtroende hos eleverna utan att de utvecklar kunskap om alkohol, narkotika och tobak eller får öva handlingsätt som de kan ha glädje av i svåra valsituationer,
- Episodiska insatser i form av enstaka temadagar eller besök/föreläsningar av f.d. missbrukare.

Kunskaps-/evidensbaserade program och metoder

I några skrifter från Statens Folkhälsoinstitut belyses ett antal faktorer som visat sig viktiga att beakta i ett verkningsfullt alkohol- och drogpreventivt arbete av god kvalitet^{19, 20}:

- Samarbete med elevernas föräldrar
- Pedagogiska insatser i klassrummet – positivt lärarledarskap, socialt och emotionellt lärande, dialog med eleverna om riskerna med alkohol, narkotika, dopning och tobak

- Insatser mot skolk och mobbning
- Insatser av elevhälsan
- Tillgång till en rik och strukturerad fritidsverksamhet som inte endast samlar barn/ungdomar utsatta för många riskfaktorer
- En tydlig och restriktiv skolpolicy när det gäller tobak, alkohol och narkotika

För att föra ut kunskaper om dessa faktorer arbetar Statens Folkhälsoinstitut med att sprida kännedom om metoder och program som behandlar ovanstående faktorer och som i forskning visat sig verkningsfulla (s.k. kunskaps- eller forskningsbaserade – ibland används begreppet ”evidensbaserade” – metoder och program). Dessa metoder och program ingår i Folkhälsoinstitutets s.k. Verktygslåda.

Evidensbaserade metoder och program har ofta rekommenderats i den hälsofrämjande och preventiva undervisningen därför att de anses vetenskapligt utprovade och leda till resultat som är i linje med metodens eller programmets målsättningar.

Under senare tid har det dock riktats kritik mot dessa metoder och program.

Flera utvärderingar, ex. vis Skolverket om mobbning och kränkande behandling²¹, Stad-projektet om ÖPP och Steg för steg²² har visat att vissa evidensbaserade metoder och program inte lett till avsedda resultat och i några fall t.o.m. varit kontraproduktiva.

Kritiken mot evidens- eller kunskapsbaseringen går främst ut på att undervisning är en så komplicerad och mångfacetterad verksamhet, att resultat som uppnås i en skola, med en grupp av elever och med en typ av lärare, inte med säkerhet kan garanteras i en annan skola, med andra elever och annan lärare.²³

En annan kritik går ut på att många evidens- och manualbaserade program är så hårt styrda att undervisningen riskerar att missa många av skolans viktiga mål, exempelvis inom värdegrundsområdet, som skolan också ska främja.

En tredje form av kritik utgår från den forskning som finns om lärares betydelse för undervisningens resultat.²⁴ Enligt den forskningen karakteriseras en god lärare bl.a. av att systematiskt kunna ”välja och vraka” bland metoder och program, ”plocka upp” det som passar läraren själv liksom hans/hennes elever och den aktuella skolans kultur och förutsättningar. Den goda läraren ska dessutom kunna förändra och utveckla material och metoder så att de passar den aktuella situationen.

Oavsett om en skola väljer att använda evidensbaserade metoder eller program i sin undervisning eller inte, har eleverna rätt till en god undervisning om alkohol, narkotika, dopning och tobak.

Att kvalitetsbedöma undervisningsmaterial

De material som behandlas i föreliggande inventering är sådana som åtminstone innehåller något/några avsnitt om alkohol, narkotika, doping och/eller tobak. Bland materialen finns läroböcker i biologi och samhällskunskap. De mera omfattande och övergripande kunskaps- eller forskningsbaserade material (s.k. evidensbaserade material), som ingår i Folkhälsoinstitutets ”Verktyslåda”²⁵, ingår däremot inte i inventeringen.

Arbetet har dessutom begränsats till material som inte har en större omfattning, eller är mera resurskrävande, än att beslut om deras användning, i normalfallet, kan tas av enskilda lärare eller av arbetslaget/arbetsenheten.

Analysen av stödmaterialen görs utifrån ett pedagogiskt/didaktiskt perspektiv på undervisning om alkohol och andra droger och har inte ambitionen att säga något om hur olika material kan användas i skolans hela förebyggande och hälsofrämjande arbete.

Resultatet av analysen redovisas i form av beskrivningar som har ambitionen att vara så objektiva som möjligt.

Oavsett hur man kategoriserar ANDT-undervisningen eller vilka kriterier för effektivitet i undervisningen som används, stöter man på ett antal problem om man vill bedöma kvaliteten hos olika material som används i denna undervisning.

Läraren har störst betydelse

Ledaren/läraren har en avgörande betydelse för vilka effekter användningen av ett enskilt undervisningsprogram eller material får för effekter på eleverna. En duktig och erfaren ledare/lärare kan använda även ett tvivelaktigt undervisningsmaterial på ett klokt och genomtänkt sätt och därmed uppnå goda effekter på eleverna.²⁶

²⁷ Motsatsen gäller naturligtvis också, att en oerfaren och inom området okunnig lärare/ledare kan använda material som anses bra på ett sätt som ger negativa konsekvenser hos eleverna.²⁸

Elever är olika

Olika elever kan reagera olika på samma undervisning.²⁹ En undervisning som stärker ”stabila” elever från goda sociala miljöer, kan för sårbara elever från bristfälliga sociala miljöer stimulera till att experimentera med alkohol eller droger.

Detta förhållande förtjänar extra uppmärksamhet eftersom de senare kartläggningarna av skolungdomars drogvänor tycks visa på en polarisering, åtminstone i alkoholbruket: gruppen som över huvud taget inte använder alkohol ökar medan de som dricker alkohol nu tycks dricka mer än tidigare.

Det som avgör hur en elev reagerar på en undervisning om alkohol och/eller droger kan bl.a. vara dels vilka erfarenheter, upplevelser, värderingar och förväntningar eleven bär med sig, dels vilken relation eleverna har till den eller de som förmedlar undervisningen.³⁰

Effekter på kort eller lång sikt

Bruket av alkohol, tobak, narkotika och dopingpreparat har olika effekter på kort respektive lång sikt. I det korta perspektivet överväger riskerna för våld, misshandel, olyckor, sexuellt utnyttjande m.m. På lång sikt handlar det istället om beroende, utanförskap, kriminalitet, social utslagning, olika typer av sjukdomar etc. Dock har inte tobksbruk dessa effekter.

En god och effektiv alkohol-, narkotika-, doping – och tobaksprevention bör motverka både de kortsiktiga och långsiktiga följderna, men idag vet vi för lite om denna preventions effekter för att säkert kunna säga att det som är effektivt på kort sikt också har en preventiv effekt på längre sikt och vice versa.

Skillnader och likheter

Det finns viktiga skillnader mellan alkohol, narkotika, dopingpreparat och tobak vad avser lagstiftning, kulturell förankring, medicinska och sociala verkningar.

Det är därför inte självklart att ett bra och effektivt undervisningsmaterial om tobak har någon effekt på elevernas alkoholattityder eller – vanor. Men eftersom det anses att det till stor del är samma typer av generella riskfaktorer som ligger bakom missbruk av alla fyra ämnena, bör undervisningsmaterial, som tar upp både alkohol-, narkotika-, doping- och tobaksproblematiken utformas så att de motverkar dessa generella riskfaktorer. Exempel på sådana generella riskfaktorer är god tillgång på alkohol och andra droger, liberala normer kring doping samt tobaks-, alkohol- och drogbruk, dålig anknytning till skolan och misslyckanden i skolarbetet etc.

Generella kriterier?

Att utveckla generella kriterier för vad som är bra eller dålig kvalitet hos olika undervisningsmaterial ter sig, med utgångspunkt i ovan förda resonemang, som svårt. Ännu vanskligare är att, med utgångspunkt i sådana kriterier, rekommendera vissa läromedel framför andra.

Vad som däremot går att göra är att identifiera och beskriva ett antal faktorer som i olika undersökningar visat sig vara betydelsefulla för utfallet av ANDT-undervisningen. För olika material kan man sedan bedöma i hur stor grad dessa faktorer tas hänsyn till, stöds av eller behandlas i materialet. Bedömningen kan redovisas i en Likertskala, kompletterad med en kommenterande text.

Med utgångspunkt i en sådan beskrivning går det att bedöma i vilken utsträckning det finns stödmaterial för skolans ANDT-undervisning som behandlar dessa undervisningsfaktorer på ett relevant och tillräckligt sätt och därmed kan utgöra ett bra och ändamålsenligt stödmaterial för skolans undervisning om alkohol, narkotika, doping och tobak.

Analysen kan också vara till hjälp för läraren när det gäller att välja ett material som så väl som möjligt passar skolans/arbetsenhetens målsättning, den egna kompetensen och ambitionen, klassens/gruppens karaktär, skolans kultur och klimat, omgivningens och samhällets inställning till bruk av alkohol, narkotika, dopingmedel och tobak liksom till olika externa intressenters engagemang och status.

Undervisningsfaktorer som beaktats vid analysen.

Skolverket har tidigare låtit genomföra en inventering och analys av metodmaterial för skolans Sex- och Samlevnadsundervisning (SoSU).³¹

Eftersom denna undervisning både läroplansmässigt och metodiskt visar stora likheter med undervisningen om alkohol, narkotika, dopning och tobak, tillämpas många av de perspektiv som används i granskningen av metodmaterial inom SoSU-området också i analysen av metodmaterial inom ANDT-området. Men de skillnader som ändå finns mellan de båda ämnesområdena motiverar att vissa av perspektiven i granskningen av SoSU-metodmaterialen utesluts och några andra perspektiv i stället tillkommer i granskningen av metodmaterial för ANDT-undervisningen.

Nedan beskrivs och motiveras ett antal faktorer som i olika utvärderingar och metastudier visat sig vara av betydelse för utformningen av en god ANDT-undervisning.

1. Teori- och forskningsanknytning

I en del material och program, som används i ANDT-undervisningen, redovisas klart och tydligt att de bygger på vissa teorier och/eller forskningsresultat från pedagogikens, didaktikens och/eller preventionsforskningens fält.

Andra material och program kan helt vara baserade på författarens personliga uppfattningar och erfarenheter.

Generellt sett är det lättare att ta ställning till och använda material eller program som bygger på klart redovisade teorier och utvärderingar, än sådana som är enbart erfarenhetsbaserade.

2. Anpassning till elevernas bakgrund, ålder och erfarenhet

Skolans ANDT-undervisning bör anpassas till enskilda elevers eller elevkategoriers förutsättningar och behov. Olika ungdomar kan, beroende på social bakgrund, ålder, erfarenheter och värderingar, påverkas på olika sätt av en och samma undervisning. En ANDT-undervisning som av vissa elever upplevs som avskräckande kan för andra elever få motsatt effekt.

Ett exempel är arbete med ”Majoritetsmissförståndet” som för barn/ungdomar i de nedre tonåren visat sig ha en förebyggande effekt. Någon sådan verkan kan däremot inte påvisas för äldre tonåringar.³²

Ett annat exempel är ett ljudbildband om haschmissbruk som tidigare ofta användes i skolans ANDT-undervisning. För ungdomar utan tidigare hascherfarenhet verkade detta bildband avskräckande medan det kunde väcka ”haschsuget” hos ungdomar som tidigare använt hasch.

På samma sätt kan det också vara med metoden att i upplysningssyfte visa eleverna, och kanske låta dem lukta på, olika typer av hasch och marijuana. Sådana situationer har visat sig kunna väcka haschbegäret hos ungdomar med tidigare hascherfarenhet.

Därför bör material för ANDT-undervisning ta upp, diskutera och ge exempel på hur undervisningen kan anpassas till elevers olika bakgrund och erfarenheter så att den får de effekter man avsett och inte, såsom ibland kan bli fallet, den motsatta.

Ytterligare en aspekt av denna elevanpassning är den kulturella aspekten. Inställningen till olika typer av droger kan skilja sig mycket åt mellan olika kulturer – också inom landet. Synen på ansvarsfördelningen mellan hem och skola, när det gäller att ta upp olika mer eller mindre ”känsliga” frågor, kan också vara olika, liksom unga människors förutsättningar och möjlighet att diskutera sådana frågor med sina föräldrar.

En annan aspekt är genusaspekten. Olika kartläggningar av ungdomars alkoholvanor har visat på olika konsumtionsmönster för flickor och pojkar.³³ Flickor har vanligtvis rökt mer men druckit mindre alkohol, och något mera sällan, än pojkarna. Men de senaste kartläggningarna visar på att flickor nu snabbt ökar sin konsumtion av framför allt alkohol.

Därför är det viktigt att frågor om hur olika grupper förhåller sig till alkohol, narkotika, dopning och tobak, belyses och diskuteras i undervisningen.

3. Stimulerar till elevaktivitet och samtal

För att elevernas behov och förväntningar ska bli tydliga krävs att undervisningen bygger mera på dialog mellan lärare och elever än på ensidig förmedling av fakta, från lärarens sida. Därför bör undervisningen ge stort utrymme för eleverna att vara aktiva och komma till tals på allvar.³⁴ Planeringen måste också vara så flexibel att elevernas åsikter, frågor och reflektioner får en central plats i undervisningen.³⁵ Ett annat sätt att aktivera eleverna och deras eget tänkande är att stimulera dem till eget kunskapssökande kring alkohol, narkotika och tobak.

Ett tredje sätt kan vara att låta dem engagera sig i olika typer av rollspel för att utveckla, lära sig och prova ut olika strategier för att hantera svåra (val-)situationer som de kan hamna i inom alkohol- och drogområdet.

Dialog, eget kunskapssökande och rollspel stimulerar den reflektionen som behövs för att eleverna ska kunna utveckla förståelse-, färdighets- och förtroendehetsaspekterna av kunskapen och inte bara faktaaspekten.

Det går naturligtvis att skapa ett gynnsamt klimat för dialog, eget kunskapssökande och rollspel i undervisningen även om det valda undervisningsmaterialet i sig själv inte uppmuntrar till detta. Men det finns också material som stimulerar till eller bygger på att läraren använder sådana metoder i sin undervisning.

4. Stimulerar till olika former av samverkan.

De flesta utvärderingar av drogundervisningens effekter visar att breda ämnes- eller skolövergripande insatser, som dessutom kan vara integrerade i elevhälsans och/eller det omgivande samhällets aktiviteter, har bättre förutsättningar att påverka ungdomars förhållningssätt och beteenden än smala, ämnesspecifika och faktainriktade program.

Exempel på sådan samverkan kan vara ämnesövergripande samverkan, samverkan med föräldrarna och samverkan med det omgivande närsamhället.

En ämnesövergripande samverkan, där olika aspekter av alkohol- och drogproblematiken samtidigt behandlas i flera av skolans olika ämnen, kan ge eleverna en bättre förståelse för denna problematik och bättre överblick över vad som kan göras för att komma tillrätta med, eller minska, problemen.

Att föräldrarna till barnen/ungdomarna i en klass eller skola utvecklar gemensamma och restriktiva hållningar till sina barns användning av alkohol och andra droger, anses vara en av få bevisat verksamma strategier för att minska ungdomars konsumtion av dessa preparat. Därför bör skolan stärka en sådan samverkan och samsyn mellan elevernas föräldrar. Det är också en fördel att föräldrarna får veta när deras barn arbetar med alkohol- och drogfrågor i skolan och vad detta arbete innehåller. Det kan ge föräldrarna anledning att ta upp och diskutera dessa frågor med sina barn/ungdomar.

En samverkan med det omgivande samhället i form av socialtjänst, polis, fritidsgårdar och föreningslivet kan leda till att ungdomar möter ungefär samma attityder till alkohol och andra droger bland vuxna ute i närsamhället som de möter i skolan. En sådan samsyn mellan skolan, föräldrarna och det övriga närsamhället har visat sig ha preventiva effekter. En samverkan där eleverna söker kunskaper i det omgivande samhället kan också göra undervisningen mer verklighetsanpassad och stimulera till närmare kontakter mellan elever och viktiga personer i deras omgivning.

En lärare kan naturligtvis själv ta alla initiativ till sådan samverkan som beskrivs ovan men olika undervisningsmaterial kan i högre eller lägre grad utformas så att de stimulerar till, underlättar och stöder, samverkan av de olika slag som beskrivs ovan.

5. Stöder lärares egen reflektion och skolutveckling

Forskning kring skolutveckling visar att undervisningen utvecklas och förbättras framför allt när lärare reflekterar över sin egen undervisning.³⁷ Att reflektera innebär i detta fall att man funderar över varför man undervisar som man gör, varför eleverna reagerar som de gör, varför resultatet blir som det blir, vilka alternativa undervisningssätt som står till buds, hur dessa sätt kan anpassas till min egen erfarenhet etc. Man kan också behöva metareflektera, d.v.s. fundera över varför man tänker som man tänker om bl.a. undervisningen om alkohol och andra droger.

Det är svårt att ensam fundera över sådana frågor på ett utvecklande sätt. Tänkandet underlättas av att man reflekterar i grupp, gärna med hjälp av någon vetenskapligt skolad pedagogisk handledare som kan relatera tänkandet till aktuell forskning om undervisning och lärande. Denna viktiga reflektion underlättas också av att man samverkar kring ANDT-undervisningen och planerar, genomför och utvärderar denna undervisning i samarbete med annan personal.

En reflekterande hållning kan man naturligtvis inta till vilket undervisningsmaterial som helst men reflektionen kan förbättras och underlättas av att ett material utformats så att det stöder, stimulerar och uppmuntrar till reflektion.

6. Kombinerar ANDT-undervisning med element av socialt och emotionellt lärande

Ett undervisningsmaterial om alkohol, narkotika, dopning och tobak kan vara utformat med det enda syftet att öka elevernas kunskaper om dessa preparat och deras verkningar.

Men undervisningsmaterial kan också läggas upp så att det stimulerar en social och känslomässig utveckling där eleverna får bearbeta och befästa kunskaper utifrån den information som finns i materialet.

Fördelen med ett sådant upplägg av ANDT-undervisningen är att eleverna bereds möjlighet att utveckla olika sociala och emotionella kompetenser. Sådana kompetenser kan vara förmågan att skaffa vänner, hantera olika typer av sociala utmaningar samt känna igen och kontrollera sina känslor och impulser. Dessa kompetenser har visat sig vara generella skyddsfaktorer mot att hamna i olika typer av normbrytande beteenden såsom exempelvis alkohol- eller annat drogbruk.

7. Att växa upp i missbruksmiljöer

Ett antal elever (vanligtvis nämns siffran 2–3 elever per trettiogrupp) lever i ”sköra miljöer” som exempelvis missbruksmiljöer. På grund av att nästan alla barn i den situationen försöker dölja vad som pågår, får de ofta uppfattningen att de är ensamma om att leva under sådana förhållanden. Därför är det viktigt att skolans ANDT-undervisning, utan att peka ut enskilda personer, gör klart för eleverna att många barn och ungdomar lever i sådana miljöer. De drabbade barnen/ungdomarna måste också förstå att de inte har någon skuld i den uppkomna situationen. De bör också få veta att en missbrukare kan få hjälp och bli ”frisk” igen men att det inte är barnens ansvar att missbrukaren i fråga söker denna hjälp.³⁸ Dessa frågor kan en lärare naturligtvis ta upp på eget initiativ men olika material kan i olika grad erbjuda stöd för en sådan undervisning.

8. Relevant beskrivning och behandling av risker

Även om utvärderingsforskning inte kunnat visa att ungdomars kunskap om risker med att använda alkohol eller andra droger påverkar deras konsumtion, har unga människor en självklar rätt att i skolan bli informerade om dessa risker.

En undervisning om risker kan läggas upp på olika sätt och ha olika fokus. Om undervisningen har som (del-)mål att upplysa om de olika risker som finns, är det viktigt att ta upp de risker som är relevanta för eleverna.

De skadeverkningar som vanligtvis brukar framhållas i samband med bruk av framför allt alkohol och tobak, är skador som uppkommer efter ett långvarigt (miss-)bruk.

För unga människor är dessa risker mindre intressanta. För dem handlar riskerna snarare om våld, olyckor, oönskade graviditeter, sexuellt utnyttjande, sexuellt överförbara infektioner etc.

Det finns också undervisningsmaterial som syftar till att utveckla ett *riskmedvetande* hos eleverna. I detta sammanhang innebär det att eleven blir medveten om vilka risker han eller hon, mot bakgrund av personliga förhållanden, social omgivning, arv etc. utsätter sig för när man använder alkohol, narkotika eller tobak³⁹.

Ett tredje sätt att behandla risker i undervisningen är att eleverna lär sig riskhantering, d.v.s. hur de ska bete sig om de hamnar i en riskfylld situation, exempelvis kommer till en fest där det dricks mycket alkohol, erbjuds att röka hasch, bästa kompisen blir redlost berusad eller att man själv blir berusad. Att lära sig sådan riskhantering har visat sig minska antalet skador och olyckor i samband med alkohol- eller narkotikaanvändning.⁴⁰

Men människor skulle varken använda alkohol, narkotika eller tobak om bruket endast vore förknippat med risker. Användningen upplevs också ge positiva effekter. I undervisningen bör därför även de upplevda positiva effekterna tas upp och

kritiskt granskas. Dessutom bör man diskutera vilka andra sätt det finns för att få tillgång till sådana positiva upplevelser.

9. Fakta-, Värderings- eller Handlingsinriktning

Målet för en undervisning om alkohol och andra droger kan förläggas till fakta-, värderings- eller handlingsnivå d.v.s. att eleverna efter undervisningen ska känna till vissa fakta, ha vissa attityder och värderingar eller handla på ett visst sätt i vissa situationer. I en god och effektiv ANDT-undervisning bör alla tre nivåerna finnas representerade.⁴¹

Därför bör en innehållsdeklaration redovisa i vilken utsträckning de olika nivåerna behandlas i materialet.

10. Preparat-, individ- eller samhällsinriktning – var ligger tyngdpunkten?

I de flesta förklaringsmodeller för uppkomst av missbruk och beroende ses detta som ett resultat av samspelet mellan det missbrukade preparatet, individen och samhället. Olika preparat kan vara olika "giftiga" och olika beroendeframkallande, olika individer kan ha olika disposition för att utveckla missbruk och beroende och olika samhällsmodeller kan motverka eller underlätta uppkomsten av missbruk och beroende hos medborgarna. Exempelvis är det väl belagt att en restriktiv politik är bland de mest effektiva strategier som finns för att begränsa uppkomsten av missbruk och beroende.⁴²

I undervisningen har hittills ofta preparat- och individperspektiven dominerat men i en god och effektiv ANDT-undervisning bör även samhällsaspekten behandlas på ett fullödigt sätt.

Inventerade/analyserade stödmaterial

Det finns ingen samlad systematisk kunskap om vilka metod- och stödmaterial som mest frekvent används i skolan. Urvalet av material att analysera har därför gjorts utifrån de samlade erfarenheter som gjorts vid olika fortbildningar och utvecklingsprojekt kring ANDT, utvärderingar, skolbesök och samtal med olika distributörer. De olika läromedel som ingår i analysen är:

- Referensmaterial, handledningar, idé- och inspirationsmaterial etc. som uppges vara ett stöd för lärare, skolledare och skolor när de planerar, genomför och utvärderar en undervisning om alkohol, narkotika, dopning och tobak.
- Metodmaterial/program som bygger på en speciell metod eller metoder och som åtminstone till någon del handlar om alkohol, narkotika och tobak.
- Ämnesläroböcker i Biologi och Samhällskunskap eftersom det är i dessa ämnen som undervisning om alkohol, narkotika och tobak oftast förekommer.
- Olika AV-hjälpmedel som tillhandahålls av olika mediecentra i landet.
- Internetsajter som av lärare och/eller elever kan användas i ANDT-undervisningen.

De material, vilka i den urvalsprocess som beskrivs ovan, framstår som mest använda, har analyserats mera noggrant medan övriga material kommenteras i kortare beskrivningar.

På följande sidor återfinns analyser av olika läromedel. Beskrivningarna utgör ingen kvalitetsgradering av de olika läromedlen utan beskriver i stället i vilken omfattning, och hur, dessa läromedel behandlar ett antal faktorer som i utvärderingsforskning visat sig vara betydelsefulla för ANDT-undervisningens resultat.

Syftet med analyserna är också att de ska kunna utgöra en hjälp och ett stöd när det gäller att hitta det läromedel som bäst passar skolans/klassens/gruppens och den enskilde lärarens/ ledarens förutsättningar och behov.

Handledningar, Referens- och Idématerial etc.

Berusning på schemat

Folkhälsoinstitutet, 2010

”*Berusning på Schemat*” är ett inspirations- och stödmaterial för skolans undervisning om alkohol, narkotika, doping och tobak. Materialet, i form av böcker om ca 100 sidor, finns i två versioner, en för grundskolans senare år och en för gymnasieskolan.

Böckerna, som utarbetats på uppdrag av Folkhälsoinstitutet, är inga metod- eller elevmaterial utan vänder sig till lärare, skolledare och elevhälsans personal. Materialen diskuterar de förutsättningar och grundstenar som skolans ANDT-förebyggande arbete vilar på. De behandlar också skolans möjligheter och begränsningar inom det ANDT-preventiva arbetet liksom vikten av skolans samarbete med föräldrar och det övriga omgivande samhället.

Resonemang förs också kring vikten av att unga förstår bakgrunden till lagar och regler runt alkohol, narkotika, doping och tobak samt att de kritiskt kan värdera politiska utspel liksom budskap i media och marknadsföring.

I böckerna finns också en diskussion kring de olika myter, föreställningar, attityder och normer kring alkohol, narkotika, doping och tobak som förekommer i ungdomsgrupperna.

Förslag ges på hur varje skolämne, inom ramen för den ordinarie undervisningen kan belysa frågor om alkohol, narkotika, doping och tobak samt idéer om hur ett arbetslag på en skola kan planera, genomföra och utvärdera läsårets undervisning inom området. Däremot innehåller materialen inga direkta metodiska anvisningar och innehåller därför inte heller någon redovisning av teorier som olika metoder bygger på.

De båda versionerna av ”*Berusning på schemat*” kan användas som ett underlag för planering av undervisningen och beskriver dessutom, bl.a. genom intervjuer med, lärare, föräldrar och skolledare, hur ett brett förebyggande arbete kan utformas på en skola. Båda böckerna ger tips om bredvidläsningslitteratur och avslutas med en litteraturförteckning samt ett länkbibliotek som kan vara till stöd och hjälp vid planering och genomförande av skolans ANDT-undervisning.

Man vet inte var trappstegen är i livet

Skolverket, 1999

”Man vet inte var trappstegen är i livet...”, med underrubriken ”perspektiv på alkohol och narkotika” är Skolverkets referensmaterial för undervisning om alkohol, narkotika och tobak. Boken, som innehåller ca 270 sidor, utkom 1999 och är en omfattande genomgång av olika aspekter på alkohol, narkotika och tobak, bruket av dessa preparat liksom skolans undervisning om dem.

”Man vet inte...” består av två huvuddelar. Den första är en bred genomgång av olika aspekter på alkohol, narkotika och tobak – från historiska, kulturella och ungdomskulturella aspekter till frågor om hur olika skolor kan fungera i det alkohol-, narkotika- och tobaksförebyggande arbetet. Materialet innehåller flera intervjuer med, och citat från, ungdomar för att belysa deras perspektiv på missbruk, rökning etc. Kapitlet ”Från att pröva till att fastna i missbruk” belyser framför allt tonårstidens känslighet och behov av att känna sig värdefull.

Bokens andra del behandlar själva undervisningen om tobak, alkohol och narkotika. I olika avsnitt diskuteras teorier och begrepp i hälsoarbetet, effekter av undervisningen, om läro- och kursplanernas mål är realistiska, vad skolan kan och inte kan göra inom ANDT-området samt hur undervisningen kan utvecklas från ren faktaförmedling till en mer samtalsbaserad undervisning där elevernas intressen och förväntningar ges större utrymme. Här betonas också lärarens betydelse för de elever som är sårbara och är på glid in i ett missbruk.

En del allmänna begrepp inom förebyggande arbete, såsom empowerment, handlingskompetens, skillnaden mellan främja och förebygga diskuteras i boken. Någon mera uttömmande diskussion om olika teorier för undervisning om alkohol, narkotika, doping och tobak förekommer inte i boken även om avsnittet ”Effekter av undervisning” går igenom och refererar en del utvärderingar, forskarrapporter och metastudier inom ANDT-undervisningens område.

Eftersom *”Man vet inte var...”* nu har mer än tio år på nacken, speglas inte heller i boken den diskussion kring så kallade evidens- och manualbaserade metoder i skolans undervisning som varit så intensiv de senaste åren. Materialet lyfter dock fram det som även i aktuell forskning visat vara nödvändiga kriterier för en god ANDT-undervisning – att göra undervisningen trovärdig och att eleverna är aktiva och delaktiga i undervisningen.

”Man vet inte var trappstegen är i livet...” är ingen metodbok för ANDT-undervisningen utan kan snarare fungera som ett uppslagsverk och inspirationskälla när en skolas ANDT-arbete planeras, genomförs och utvärderas. Dock innehåller boken en del information som är föråldrad. Frågor om doping behandlas kortfattat.

”Man vet inte var trappstegen är i livet...” skulle därför tjäna på att omarbetas och moderniseras vad gäller visst faktainnehåll, metodbeskrivningar och teoridiskussion.

Handledning för en tobaksfri gymnasieskola och Tillsammans mot tobak – en handledning för en tobaksfri skola

A Non Smoking Generation, 2004

A non smoking Generation har producerat och gett ut två handledningar för att skapa en tobaksfri skola. *Tillsammans mot tobak*, ett häfte om ca 60 sidor för grundskolans senare år och *Handledning för en tobaksfri gymnasieskola*, ett häfte om ca 30 sidor. De båda handledningarna är delvis likartat uppbyggda men av lite olika karaktär.

Tillsammans mot tobak – en handledning för en tobaksfri skola är både en handledning för att utveckla en tobakspolicy på skolan samt ett undervisningsmaterial där tobak och tobaksbruk behandlas i fem olika ämnesövergripande teman som kan ligga till grund för ett antal undervisningsavsnitt kring dessa teman. Dessa teman är Tobak och hälsa, Ungdom och tobak, Tobak och reklam, Tobak och miljö samt Snus. Varje tema behandlas enligt samma pedagogiska modell med de olika stegen.

1. Inledande arbete/Starter
2. Undersöka och beskriva
3. Analysera och bearbeta
4. Värdera och reflektera
5. Sammanställa och handla

Förutom delarna om tobakspolicy och ämnesövergripande teman i tobaksundervisning innehåller *Tillsammans mot tobak – en handledning för en tobaksfri skola* kapitel om föräldrasamverkan med förslag på upplägg av ett föräldramöte om tobak, ett kapitel om samverkan med närsamhället, ett fördjupningskapitel som främst vänder sig till dem som vill utveckla och fördjupa tobaksarbetet i skolan samt ett kapitel om pedagogik och utformning som behandlar tobaksundervisningens förankring i olika styrdokument och för ett resonemang kring olika metoder i tobaksundervisningen. Materialet avslutas med ett kapitel med läs- och länktips.

Handledning för en tobaksfri gymnasieskola innehåller i stort sett samma delar som *Tillsammans*... men är mera av en ren handbok för hur man på en gymnasieskola kan utarbeta en tobakspolicy.

Kapitlet ”Tobak ur ett ämnesövergripande perspektiv” beskriver inget konkret undervisningsupplägg utan är mera av ett handledningsstöd för en lärare, med idéer och förslag på vad som i gymnasieskolan kan ingå i en ämnesövergripande undervisning om tobak. Materialet innehåller ett längre avsnitt om Motiverande samtal (MI) som metod i tobaksavvänjning.

Metodmaterial/undervisningsprogram och ämnesläromedel

Nedan beskrivs och analyseras ett antal metodmaterial, undervisningsprogram och ämnesläromedel som är, eller har varit, relativt frekvent använda i den svenska skolans ANDT-undervisning.

I innehållsbeskrivningarna bedöms i hur hög grad ovan angivna undervisningsfaktorer (se under rubriken Undervisningsfaktorer som beaktats vid analysen) tas hänsyn till, stöds eller behandlas i respektive material. Faktorerna 1–7 bedöms i en 5-gradig skala med följande steg:

- 1: faktorn behandlas inte alls
- 2: – ” – något lite
- 3: – ” – i viss utsträckning
- 4: – ” – ganska mycket
- 5: – ” – i hög grad

Faktorerna 8–10 är däremot svåra att bedöma numeriskt. På vilket sätt dessa faktorer behandlas i det aktuella läromedlet beskrivs i stället i korta kommenterande texter.

Andra faktorer att beakta

Förutom de ovan uppräknade och beskrivna faktorerna, beskrivs också, i den text som inleder varje innehållsdeklaration, några andra faktorer som är viktiga att ta hänsyn till när man väljer ett undervisningsmaterial för sin ANDT-undervisning. Sådana faktorer kan vara:

- Vem har utvecklat och gett ut materialet?
- Vilken insats i form av tid kräver materialet/metoden/programmet om det ska användas på avsett sätt?
- Vilken åldersgrupp är materialet/metoden/programmet lämplig/avsedd för?
- Finns lärarhandledning/manual?
- Kräver materialet/metoden/programmet att de som ska använda sig av det genomgår någon form av fortbildning? Var finns sådan fortbildning att tillgå?
- Förutsätter materialet/metoden/programmet medverkan av andra personer än de som normalt finns tillgängliga på en skola?

Efter varje innehållsdeklaration följer en avslutande och sammanfattande kommentar om materialet.

Beskrivningarna utgör ingen kvalitetsgradering av de olika läromedlen utan bedömer i stället i vilken omfattning och hur dessa läromedel behandlar ett antal faktorer som i utvärderingsforskning visat sig vara betydelsefulla för ANDT-undervisningens resultat.

Bella

KSAN (Kvinnoorganisationernas Samarbetsråd i Alkohol- och Narkotika-frågor), 2001

Bella är ett material, i form av ett häfte om 62 sidor, för arbete i tjejgrupper där deltagarna är i tonåren. Häftet inleds med en lärar-/ledarhandledning med en kort teoridel. Därefter följer ”tolv aktuella teman” uppbyggda kring värderingsövningar. Varje tema tar 1,5–2 timmar att bearbeta. Ett av dessa teman behandlar frågor kring bruk och missbruk av alkohol, narkotika och tobak.

Bella kan användas av lärare, fritidsledare, föreningsledare m.fl. som vill arbeta med tjejgrupper. Materialet förutsätter inte samverkan mellan olika organisationer eller personer, utan de tolv föreslagna arbetspassen kan i sin helhet genomföras av en och samma ledare.

Bella är uppbyggt kring värderingsövningar och forumspel och det är en klar fördel om den som ska leda arbetet har genomgått egen fortbildning kring dessa metoder. Ett minimikrav bör vara att ledaren själv varit deltagare i sådana övningar.

Bedömning/Innehållsdeklaration

Viktiga undervisningsfaktorer:	Faktorn behandlas i materialet:					Kommentarer:
	Inte alls	Något lite	I viss utsträckning	Ganska mycket	I hög grad	
1. Teoribasering		X				De metoder som används i Bella bygger huvudsakligen på teorin om Aktiva värderingar men någon vetenskapligt verifierad koppling mellan Aktiva värderingar och "ANDT-beteende" redovisas inte i Bella.
2. Målgruppsanpassning				X		Materialet har huvudsakligen ett medvetet flick-/tjej-perspektiv men tar även upp frågor om rättvisa mellan pojkar och flickor. Ett av tolv teman handlar om olika konsumtionsmönster i olika grupper. I några av de övriga berörs andra typer av skillnader.
3. Dialoginriktning					X	Hela materialet bygger på dialog mellan ledare och deltagare och mellan deltagarna sinsemellan. Övningsformen ger stort utrymme för deltagarna. Övningarna kan dock styras auktoritärt men ledarhandledningen betonar en demokratisk ledarroll.
4. Stimulerar till samverkan	X					Materialet innehåller inga avsnitt som direkt stimulerar till samverkan mellan ämnen, organisationer eller personer.
5. Stimulerar till skol/undervisningsutveckling		X				I och för sig kan användningen av materialet bidra till en utveckling av undervisningen och skolan men inga avsnitt finns som direkt stimulerar till ledar- eller organisationsutveckling.
6. Kombinerar ANDT-undervisning med socialt och emotionellt lärande					X	En del av övningarna i materialet handlar om alkohol, narkotika eller tobak. De metoder och övningar som används i Bella är huvudsakligen sådana som avser att stärka självkänsla och mod hos deltagarna och främja deras sociala och känslomässiga utveckling.
7. Att växa upp i missbruksmiljöer		X				Bella innehåller någon enstaka övning där problemet med missbrukande förälder tas upp. Det deltagarstyrda och dialoginriktade upplägget i Bella medför att detta problem kan tas upp av deltagare eller ledare.
8. Risk- eller främjandeperspektiv						Bella syftar främst till att stärka flickors självkänsla och sociala kompetens. På så sätt kan materialet sägas ha ett klart främjandeperspektiv. Men riskperspektivet belyses också i några få övningar som behandlar olika riskfaktorer.
9. Fakta- värderings- eller handlingsinriktning						Korta faktarutor finns om några olika frågor, bl.a. ANDT. I övrigt är hela materialet uppbyggt kring metoder för att medvetandegöra och bearbeta värderingar. Några av övningarna i Bella kan förbereda för att handla på ett visst sätt men några uppmaningar till handling finns inte.
10. Preparat-, individ- eller samhällsinriktning						I materialets tema om ANDT finns några få frågor om olika preparat. Huvuddelen av Bella handlar dock om deltagarnas egna individuella inställningar till olika företeelser kring alkohol, narkotika och tobak. I några övningar berörs också samhällsaspekter.

Kommentarer

Bella är ett material för arbete i flick-/tjejgrupper och därför inget undervisningsmaterial som kan stå för hela ANDT-undervisningen i en skola. Möjligen kan det tema som handlar om bruk och missbruk av alkohol, narkotika och tobak användas om man vill genomföra en del av ANDT-undervisningen i könshomogena grupper, men det bör då kombineras med exempelvis ämnesläroböcker som tillhandahåller fakta om alkohol, narkotika och tobak samt dessa preparats inverkan på människokroppen och på samhället.

Bäst lämpar sig *Bella* för arbete i tjejgrupper på fritidsgårdar, idrottsföreningar eller kanske i konfirmandundervisningen.

Gränser

Alkoholkommittén och Mobilisering mot narkotika, 2007

Ungdomar vill diskutera GRÄNSER- ett material för gymnasieskolan om alkohol och narkotika är ett häfte på ca 75 sid och är framtaget för användning bland ungdomar i åldern 16–17 år. Det omfattar 11 lektioner om ca 1 tim. Lektionerna 10 och 11 är s.k. ”Booster sessions” som ska genomföras terminen efter det att själva programmet genomförts. Syftet med dessa ”Booster sessions” är att förstärka och förlänga effekterna av programmet.

Programmet, som delvis bygger på artiklar skrivna efter intervjuer med ungdomar, är manualbaserat och relativt hårt strukturerat. För varje lektion finns en manual som är relativt detaljerad. Manualen talar om vad som ska göras under lektionen, hur det ska göras och vilka frågor ledaren kan ställa för att föra lektionen i ”rätt riktning”.

Målen för programmet anges vara att eleverna efter avslutat program ska ha:

- Ökat sitt riskmedvetande,
- Förbättrat sina sociala och personliga färdigheter att stå emot grupstryck,
- Ökat sina kunskaper om beroendeutveckling,
- Förbättrat förmågan att fatta beslut,
- Skaffat verktyg för att förändra sitt beteende.

GRÄNSER bygger på preventionsteorier om risk- och skyddsfaktorer samt på teorier om social påverkan och den teoretiska modellen utgår från ett amerikanskt program, *TND* (Towards No Drugabuse), för gymnasieungdomar.

Bedömning/Innehållsdeklaration

Viktiga undervisningsfaktorer:	Faktorn behandlas i materialet:					Kommentarer:
	Inte alls	Något lite	I viss utsträckning	Ganska mycket	I hög grad	
1. Teoribasering				X		Materialet GRÄNSER redogör för vilka teorier som materialet och de använda metoderna bygger på. Dock saknas i materialet referenser till den vetenskapliga litteraturen.
2. Målgruppsanpassning		X				GRÄNSER är utarbetat för gymnasieskolans elever. Det innehåller inte avsnitt som explicit tar upp frågan om olikheter mellan olika grupper. Men de metoder som förespråkas, med relativt öppen kommunikation, kan ändå ge tillfällen till sådan målgruppsanpassning.
3. Dialoginriktning			X			Trots att materialet är relativt hårt strukturerat bygger det till stor del på samtal och diskussioner som gör att elevernas erfarenheter och preferenser kan ges utrymme i undervisningen.
4. Stimulerar till samverkan	X					Materialet innehåller inga avsnitt som direkt stimulerar till samverkan mellan ämnen, organisationer eller personer.
5. Stimulerar till skol/undervisningsutveckling	X					Eftersom GRÄNSER är manualbaserat och ganska hårt styrande, kan det inte sägas bidra till en utveckling av undervisningen och skolan. Materialet innehåller heller inga avsnitt som direkt stimulerar till ledar- eller organisationsutveckling.
6. Kombinerar ANDT-undervisning med socialt och emotionellt lärande	X					Materialet bygger på teorier om socialt och emotionellt lärande och en lektion handlar om att hantera ilska. De enda metoder för sådan undervisning som förekommer i GRÄNSER är gruppdiskussioner och rollspel.
7. Att växa upp i missbruksmiljöer			X			Denna fråga tas upp i en av de elva lektionerna.

8. Risk- eller främjandeperspektiv	GRÄNSER behandlar både risk- och främjandeperspektivet genom att ta upp frågan om skydds- och riskfaktorer och en lektion handlar om personlig riskanalys. Tyngdpunkten i materialet ligger dock på riskperspektivet
9. Fakta- värderings- eller handlingsinriktning	Materialet behandlar alla tre faktorerna eftersom i stort sett varje lektion innehåller fakta, diskussioner om värderingar och ett visst mått av färdighetsträning. Färdigheterna har dock fokus på att förändra sitt eget beteende och inte på samhällsförändring.
10. Preparat-, Individ- eller Samhällsinriktning	GRÄNSER är huvudsakligen individinriktad eftersom det fokuserar på individens färdigheter i förhållande till alkohol- och narkotika. Även viss preparatinriktning finns medan samhällsfaktorer behandlas i mycket ringa utsträckning.

Kommentarer

Gränser innehåller avsnitt om både alkohol och narkotika men frågor om tobak och dopning behandlas inte alls. Därför måste materialet kompletteras med en undervisning om tobak och dopning för att ANDT-undervisningen ska bli heltäckande. Materialet innehåller en del fakta om alkohol och narkotika men faktaavsnitten är för översiktliga och ”grunda” för att de ska ge deltagarna tillräckligt underlag för att fatta kunskapsbaserade beslut. Därför bör användningen av Gränser kombineras med ämnesundervisning i exempelvis ämnena biologi och samhällskunskap.

Gränser är manualbaserat och de ingående lektionerna är relativt hårt styrda av manualen och kräver inte så mycket planering eller förberedelser. Därför kan materialet passa bra (om det kompletteras med avsnitt om tobak och dopning) för relativt oerfarna lärare och lärare som inte har tid eller möjlighet att genomföra den planering och de förberedelser som krävs för en mera heltäckande och djupgående ANTD-undervisning.

I dialog om droger

Länsnykterhetsförbundet i Västra Götaland, 2006

I dialog om droger är en spiralbunden bok på ca 80 sidor. Det är egentligen inget läromedel om alkohol, narkotika eller tobak utan snarare en handledning i hur man kan starta och genomföra dialoger om droger.

I materialet betraktas droger som ett socialt fenomen. Det innebär att fakta om drogers russkapande, beroendeframkallande och medicinska effekter inte står i centrum för materialet. Det gör istället frågor om hur vi laddar dessa fakta med mening – vilken roll och vilket värde har exempelvis det rus som alkoholen skapar i de grupper vi rör oss i filmer och reklam och i samhället i stort?

För att komma åt dessa frågeställningar innehåller *I dialog...* relativt omfattande avsnitt om dialoger, samtalsmetodik, ledarskap och process, öppningar för dialoger (en om alkohol och en annan om rökning) m.m.

Dessutom beskriver materialet ett antal metoder och en mängd övningar som kan användas för att starta och genomföra dialoger om drogers sociala aspekter. *I dialog...* innehåller också ett helt batteri av s.k. UTE-övningar som kan användas för att utveckla ledarskap och gruppkänsla.

Förutom Länsnykterhetsförbundet i Västra Götaland har Bilda och ”Hela människan” medverkat i utvecklingsarbetet. Utgivarna kan anordna en 3–5 dagars utbildning för de som vill använda sig av materialet.

Bedömning/Innehållsdeklaration

Viktiga undervisningsfaktorer:	Faktorn behandlas i materialet:					Kommentarer:
	Inte alls	Något lite	I viss utsträckning	Ganska mycket	I hög grad	
1. Teoribasering			X			<i>I dialog om droger</i> redovisas inte någon sammanhållen eller övergripande teori om samtal som undervisningsform men bygger på teorier om droger som sociala fenomen i ANDT-undervisningen. Dessutom bygger materialet på olika teorier om samtalet som undervisnings- och kunskapsform.
2. Målgruppsanpassning		X				Några avsnitt eller metoder särskilt utformade för speciella målgrupper finns inte i detta material. Men samtalet som metod/undervisningsform ger goda möjligheter för målgruppsanpassning. I avsnittet "Öppningar för samtal" finns också några frågor som anknuter till genus.
3. Dialoginriktning				X		Hela materialet bygger på, och redovisar metoder för, dialogen som undervisningsform. Och i dialogen förväntas eleverna vara aktiva. UTE-övningarna är övningar som bygger mycket på fysisk aktivitet men några andra övningar med syfte att stimulera eleverna till andra former av aktiviteter finns inte.
4. Stimulerar till samverkan	X					Några avsnitt som ska stimulera till samverkan finns inte i materialet, vare sig ämnessamverkan inom skolan eller samverkan mellan skolan och det omgivande samhället. Inga texter eller avsnitt i <i>I dialog om droger</i> behandlar samverkan mellan skola och föräldrar.
5. Stimulerar till skol-/undervisningsutveckling		X				Användning av <i>I dialog...</i> kan naturligtvis stimulera till en utveckling av undervisningen i riktning mot samtalet som kunskapsform. Men några avsnitt eller frågeställningar som explicit syftar till skolutveckling finns inte i materialet.
6. Kombinerar ANDT-undervisning med socialt och emotionellt lärande						Många av arbetsuppgifterna/övningarna i <i>I dialog...</i> innebär ett socialt och emotionellt lärande såsom att klargöra värderingar, stärka självkänslan och utveckla den sociala kompetensen.
7. Att växa upp i missbruksmiljöer		X				<i>I I dialog om droger</i> finns inga särskilda arbetsuppgifter, övningar eller texter om att växa upp i missbruksmiljöer. Den samtalsbaserade undervisningen bör dock kunna ge utrymme för att behandla sådana frågor om de tas upp av eleverna.

8. Risk- eller främjandeperspektiv	<i>I I dialog om droger</i> dominerar främjandeperspektivet eftersom samtalet som undervisningsform har till främsta syfte att stärka olika skyddsfaktorer hos eleverna. Men riskperspektivet kan också ges en dominerande plats om de dialoger som förs ensidigt inriktas på riskerna med olika droger.
9. Fakta-, värderings- eller handlingsinriktning	Om ett arbete med <i>I dialog ...</i> blir fakta-, värderings- eller handlingsinriktat beror naturligtvis på vilket innehåll de förda samtalen kommer att ha och hur de kommer att gestalta sig. På så sätt kan materialet bidra till en inriktning på vilken som helst av de tre nivåerna. De få frågeställningar om droger som finns i materialet är huvudsakligen värderingsinriktade.
10. Preparat-, individ- eller samhällsinriktning	Liksom i frågan om fakta-, värderings-, eller handlingsinriktningen, avgör samtalsens utformning och innehåll om undervisningen blir preparat-, individ eller samhällsinriktad. I de två frågeställningarna om alkohol som finns i materialet dominerar individinriktningen även om samhällsinriktade frågor förekommer. Men hela upplägget i <i>I dialog...</i> utgår från droger som sociala fenomen och får av den anledningen betraktas som samhällsinriktad.

Kommentarer

I dialog om droger är inget heltäckande material för skolans ANDT-undervisning. Men det kan utgöra ett värdefullt komplement till exempelvis ämnesläroböcker i biologi och samhällskunskap för den som vill genomföra en samtalsbaserad undervisning om droger.

Eftersom så många av frågorna som diskuteras i materialet handlar om annat än alkohol, narkotika eller tobak, kan I dialog om droger också användas som en handledning och inspirationskälla för den som vill förbättra sin kompetens att bedriva en samtalsbaserad undervisning inom andra områden än ANDT.

Prata om alkohol

Sprit och Vinleverantörsföreningen (SVL) 2007

Materialet är ett ”läromedel om ungdom och alkohol” som omfattar ca 140 sidor i ett spiralbundet häfte av A4-format. Materialet finns också tillgängligt på webben under adress www.prataomalkohol.se

Prata om alkohol är avsett att vara ett alkoholförebyggande arbetsmaterial för användning i grundskolans senare år och i gymnasiet. Materialet är uppbyggt kring ett 30-tal övningar, huvudsakligen värderingsövningar och forumspel men även andra typer av elevaktiverande arbetsuppgifter förekommer.

Övningarna är indelade i tre nivåer: Nivå 1 är avsedd för elever som har ”ingen eller liten konsumtion av alkohol”, nivå 2 för ”elever som har prövat alkohol” och nivå 3 för ”elever som har en regelbunden konsumtion av alkohol”. Nivå 1 inleds med några övningar avsedda att ge ledaren en fingervisning om på vilken nivå eleverna befinner sig. Grundtanken bakom detta upplägg är att undervisningen ”ska lätt kunna anpassas till ungdomars olikheter avseende alkoholvanor samt mottaglighet för olika argument och metoder”. Varje nivå innehåller ca 10 övningar som uppges ta mellan 20 och 140 minuter att genomföra. Flera av övningarna går att dela upp på olika lektioner. Alla övningar följer samma grundstruktur och är uppbyggda kring avsnitten Kortfakta, Arbetsätt, Inledning, Genomförande, Lärarstöd samt Gå vidare.

De flesta beskrivningar innehåller också kopieringsunderlag för elevmaterial.

Prata om alkohol inleds med avsnittet, ”Pedagogik och Upplägg” som beskriver de pedagogiska tankar som materialet är uppbyggt kring samt ger en kort introduktion i metoder för att leda värderingsövningar och forumspel. Materialet avslutas med ett avsnitt om ”Skola och föräldrar” där lagstiftning, läro- och kursplaner, skolpolicy och föräldrasamverkan behandlas.

Materialets kortsiktiga effekter har utvärderats och utvärderingen visar att de elever som deltagit i hela programmet minskat sitt alkoholintag, dricker mera sällan och mindre mängder än motsvarande kontrollgrupp. Någon utvärdering av långsiktiga effekter har ännu inte gjorts.

Bedömning/Innehållsdeklaration

Viktiga undervisningsfaktorer:	Faktorn behandlas i materialet:					Kommentarer:
	Inte alls	Något lite	I viss utsträckning	Ganska mycket	I hög grad	
1. Teoribasering		X				Materialet beskriver inga teorier om drogundervisning och de olika metoder som används är endast till ringa del baserade på resultat från utvärderingsforskning.
2. Målgruppsanpassning				X		Materialet är målgruppsanpassat så till vida att det innehåller uppgifter för deltagare med olika erfarenhet av alkohol. Det finns några frågor, särskilt i nivå 3, som tar upp frågor om skillnader och likheter mellan killars och tjejers alkoholkonsumtion. Däremot finns inga uppgifter som belyser skillnader i konsumtionsmönster mellan andra grupper. Men i övningarna finns utrymme för deltagare att lyfta fram sådana aspekter.
3. Dialoginriktning					X	<i>Prata om alkohol</i> bygger på metoder som är dialoginriktade och på så sätt ska möjliggöra ett stort deltagarinflytande.
4. Stimulerar till samverkan			X			I förordet anges att <i>Prata om alkohol</i> är avsett för en ämnesövergripande undervisning. En genomgång av kursplaner finns också. Några konkreta idéer om hur materialet kan användas ämnesövergripande ges dock inte. <i>Prata om alkohol</i> innehåller också ett ganska omfattande avsnitt som berör samverkan med föräldrar.
5. Stimulerar till skol/undervisningsutveckling		X				Materialet innehåller inga övningar för lärare/ledare som är avsedda att stimulera till reflektion och utveckling av undervisningen. Möjligen kan avsnittet om skolpolicy ge vissa tips för en utveckling av undervisningen och skolan.
6. Kombinerar ANDT-undervisning med socialt och emotionellt lärande					X	Många av övningarna i materialet handlar om alkohol, narkotika eller tobak. De metoder och övningar som används i <i>Prata om alkohol</i> är huvudsakligen sådana som avser att stärka självkänslan hos eleverna och utveckla deras sociala kompetens, d.v.s. metoder som brukar ingå i ett socialt och emotionellt lärande.
7. Att växa upp i missbruksmiljöer		X				<i>Prata om alkohol</i> innehåller inga arbetsuppgifter eller övningar som tar upp denna problematik. Men genom det dialoginriktade upplägget kan naturligtvis denna fråga tas upp av elever eller lärare/ledare.
8. Risk- eller främjandeperspektiv	Materialet har ett tydligt riskperspektiv. Många övningar är inriktade på hur man ska kunna undvika riskerna med alkohol och i några övningar tas risker och faror med alkoholen upp explicit. Fokus ligger på rent medicinska risker och berör bara kortfattat faktorer som våld, misshandel, STI eller sexuellt våld i samband med alkoholberusning. Däremot behandlas ganska ingående de risker/skador som drabbar på lång sikt. Särskilt under rubriken Lärarstöd diskuteras sådana risker ganska utförligt. Ett främjandeperspektiv kan anses ligga i de dialog- och värderingsinriktade metoder som materialet bygger på.					
9. Fakta-, värderings- eller handlingsinriktning	Materialet innehåller få fakta om droger och/eller drogers verkningar på människokroppen eller samhället. Eftersom materialet i hög utsträckning bygger på övningar där värderingar spelar en viktig roll, måste materialet sägas vara i hög grad värderingsinriktat. Materialet innehåller inga förslag på utåtriktade handlingar. Däremot går en del övningar ut på att man ska ge förslag på hur man själv, eller andra, kan eller bör handla.					
10. Preparat-, individ- eller samhällsinriktning	Materialet innehåller några beskrivningar av olika preparat och deras verkan på människokroppen men fokus i <i>Prata om alkohol</i> ligger på att utveckla en individuell motståndskraft mot alkoholens risker och kan på så sätt sägas vara starkt individinriktat. Inga texter eller övningar finns som belyser samhällsutvecklingens betydelse för droganvändningen eller effekterna av liberal eller restriktiv alkoholpolitik.					

Kommentarer

Eftersom *Prata om alkohol* är ett gratismaterial för skolans ANT-undervisning, används det av en hel del skolor. Materialet är relativt omfattande och kan kompletteras med arbete på dess webbsida. En fördel med läromedlet är att det är målgruppsanpassat med övningar som ska passa ungdomar med olika erfarenheter av eget alkoholbruk.

Målet för Sprit och Vinleverantörsföreningen anges i förordet och är att ”verka för en sund dryckeskultur” vilket enligt SVL innebär bl.a. att ”ungdomsåren ska vara befriade från alkohol”. Även om målsättningen uttrycks på detta vis går flera av övningarna ut på att eleverna ska lära sig en ”ansvarsfull alkoholkonsumtion”. Denna målsättning står inte i direkt strid med skolans styrdokument inom området men väl med en del av samhällets andra ”styrdokument” som hävdar att ungdomsåren bör vara alkoholfria. Samtidigt är det ett erkänt faktum att många ungdomar dricker alkohol. Om de inte kan övertygas om att sluta, är det viktigt att de dricker på ett sätt som minskar riskerna för olika typer av skadeverkningar. Särskilt flickor har ett stort behov av att prata hur man ska skydda sig så att man inte hamnar i destruktiva situationer om man ändå dricker alkohol.

Prata om alkohol kan vara bra att använda som komplement till skolans mer faktainriktade undervisning om alkohol, narkotika och tobak. Men läraren/ledaren bör använda föreslagna övningar och arbetsuppgifter med urskiljning och på ett medvetet sätt.

Samtal om alkohol i skolan

Alkoholkommittén, 2004

Materialet är utgivet av Alkoholkommittén och omfattar ca 60 sidor. *Samtal om alkohol i skolan* kan laddas ner från Skolverkets hemsida.

Samtal om alkohol i skolan är inte något heltäckande undervisningsmaterial om alkohol, narkotika eller tobak. Det är i stället en handledning för lärare i att använda samtalet som undervisningsform i ANDT-undervisningen.

Materialet inleds med några beskrivande exempel på en samtalsbaserad undervisning om alkohol, där inte bara elever involveras utan även deras föräldrar. Läraren är processorienterad och utgår från temat: vad är en bra fest? vad är en dålig fest? Därefter beskrivs förmågan att samtala som en kunskapsform och vad som karakteriserar denna. Exempel på frågeställningar om alkohol, som lämpar sig särskilt bra för samtal, redovisas och beskrivs.

En relativt stor del av materialet utgörs av ett avsnitt om konsten att leda samtal.

Samtal om alkohol... avslutas med en beskrivning av olika undervisningsmetoder som stimulerar till, eller förutsätter, en samtalsbaserad undervisning.

Bedömning/Innehållsdeklaration

Viktiga undervisningsfaktorer:	Faktorn behandlas i materialet:					Kommentarer:
	Inte alls	Något lite	I viss utsträckning	Ganska mycket	I hög grad	
1. Teoribasering			X			<i>Samtal om alkohol i skolan</i> redovisar inte någon sammanhållen eller övergripande teori om samtal som undervisningsform i ANDT-undervisningen. Däremot bygger materialet på olika teorier om samtalet som undervisnings- och kunskapsform.
2. Målgruppsanpassning			X			Några avsnitt eller metoder särskilt utformade för speciella målgrupper finns inte i detta material. Men samtalet som metod/undervisningsform ger goda möjligheter för målgruppsanpassning. Materialet betonar också vikten av att i samtalen belysa skillnader och likheter i pojkar och flickors bruk av alkohol, narkotika och tobak.
3. Dialoginriktning				X		Hela materialet bygger på och redovisar metoder för dialogen som undervisningsform. Och i dialogen förväntas eleverna vara aktiva. Däremot finns inga uppgifter med syfte att stimulera till andra former av aktiviteter bland eleverna.
4. Stimulerar till samverkan		X				Ett kort avsnitt i materialet beskriver en modell eller ett exempel för samverkan över ämnesgränserna. I det inledande exemplet på en samtalsbaserad undervisning beskrivs också hur ett föräldramöte kan läggas upp nära samarbete med elever.
5. Stimulerar till skol-/undervisningsutveckling			X			De olika kapitlen avslutas ofta med "några frågeställningar till dig som lärare". Dessa frågor kan användas som utgångspunkt för diskussioner om en utveckling av undervisningen eller skolans verksamhet. <i>Samtal om...</i> avslutas med "fem perspektiv" som kan användas för att analysera och utveckla undervisningen om alkohol, narkotika och tobak.
6. Kombinerar ANDT-undervisning med socialt och emotionellt lärande	X					<i>Samtal om alkohol i skolan</i> innehåller inga fakta om alkohol, narkotika eller tobak och kan inte utgöra grundmaterial för hela ANDT-undervisningen. Men kan användas i kombination med andra material och på så sätt tillföra element av socialt och emotionellt lärande till undervisningen.
7. Att växa upp i missbruksmiljöer		X				I <i>Samtal om alkohol i skolan</i> finns inga särskilda arbetsuppgifter, övningar eller texter om att växa upp i missbruksmiljöer. Den samtalsbaserade undervisningen bör dock kunna ge utrymme för att behandla sådana frågor om de tas upp av eleverna.

8. Risk- eller främjandeperspektiv	I <i>Samtal om alkohol i skolan</i> dominerar främjandeperspektivet eftersom samtalet som undervisningsform har till främsta syfte att stärka olika skyddsfaktorer hos eleverna. Men riskperspektivet finns också representerat, bl.a. genom avsnitt som syftar till att synliggöra relevanta risker med alkohol.
9. Fakta-, värderings- eller handlingsinriktning	Om ett arbete med <i>Samtal om ...</i> blir fakta-, värderings- eller handlingsinriktat beror naturligtvis på vilket innehåll de förda samtalen kommer att ha och hur de kommer att gestalta sig. På så sätt kan materialet bidra till en inriktning på vilken som helst av de tre nivåerna. De frågeställningar om alkohol som finns i materialet är huvudsakligen inriktade på värderingar men det finns också uppgifter som handlar om hur man kan/vill bete sig i olika situationer.
10. Preparat-, individ- eller samhällsinriktning	Liksom i frågan om fakta-, värderings-, eller handlingsinriktningen avgör samtalsens utformning och innehåll om undervisningen blir preparat-, individ eller samhällsinriktad. I de frågeställningar om alkohol som finns i materialet dominerar individinriktningen eftersom de handlar mycket om hur man som individ kan förhålla sig i olika situationer. Men samhällsperspektivet finns också representerat, bl.a. i frågeställningar om "Alkohol – förr och nu" och frågor om hur ungdomars fritidsmiljöer ser ut.

Kommentarer

Samtal om alkohol i skolan är inget heltäckande läromedel för skolans ANDT-undervisning. Men materialet utgör ett bra stöd för lärare som vill bygga sin undervisning på samtalet som undervisningsform och göra undervisningen mer trovärdig genom att stimulera elevernas engagemang. Ska eleverna få en effektiv och god ANDT-undervisning bör *Samtal om alkohol i skolan* kompletteras med andra material, exempelvis ämnesläroböcker i biologi och samhällskunskap, som på ett mera djuplodande sätt tar upp andra aspekter av användningen av alkohol, narkotika och tobak.

SNPF's metodhandbok ANT

Svenska NarkotikaPolisFöreningen (SNPF), 2004

Svenska NarkotikaPolisFöreningen (SNPF) har utvecklat ett undervisningsmaterial om ANT som innehåller tre häften/böcker (*Narkotika, dopningsmedel och hälsofarliga varor, Droger till döds och Alkohol, droger och trafik*) samt en metodhandbok (Lärapärm) för undervisning om ANT. I själva undervisningen används främst Metodhandboken samt boken *Narkotika, dopningsmedel och hälsofarliga varor*.

En undervisning enligt detta material har till ”syfte att ändra attityder, sprida information och därigenom höja kunskapsnivån” för ”att ge våra barn kunskaper om faran i att börja experimentera med/missbruka droger”.

Lärapärmen innehåller ett relativt omfattande avsnitt om att utveckla en drogpolicy/ handlingsprogram på skolan, ett kortare avsnitt om ANDT-undervisningens innehåll, fem lektionsupplägg med OH-bilder och kopieringsunderlag, ett ganska omfattande avsnitt om värderingsövningar samt kortare presentationer av skydds- och riskfaktorer, föräldrasamverkan, litteratur- och filmtips och adresser till olika organisationer. Lärapärmen avslutas med källförteckning och utvärderingsenkät.

Lagstiftningen inom detta område får en ganska omfattande behandling, särskilt i avsnittet om att utveckla en skolpolicy/handlingsplan för skolans ANDT-förebyggande verksamhet.

I Lärapärmen anges att den ska kunna användas från skolår 6. Förslagen till arbetspass är dock gjorda för elever i skolår 8 och uppåt.

Lektionsförslagen är beräknade att ta ca 60 minuter att genomföra och beskriver Uppläggnings, Mål och Beskrivning, Att förbereda, Arbetsgång, Tidsåtgång och Tänk på att. Lektionernas innehåll ansluter i stor utsträckning till syftet att ”sprida information” om främst cannabis, GHB och Anabola steroider. Ett par lektionsupplägg är mer värderingsinriktade och handlar om olika dilemman och legaliseringsdebatten.

Bedömning/Innehållsdeklaration

Viktiga undervisningsfaktorer:	Faktorn behandlas i materialet:					Kommentarer:
	Inte alls	Något lite	I viss utsträckning	Ganska mycket	I hög grad	
1. Teoribasering	X					Metodboken bygger inte på någon särskild metod eller något särskilt program och är därför inte heller baserat på någon särskild teori om ANT-undervisning.
2. Målgruppsanpassning		X				I introduktionen till metodboken talas i och för sig om vikten av att anpassa undervisningen till olika gruppers/klassers förutsättningar. I viss utsträckning ger också övningarna/arbetsuppgifterna sådana möjligheter men inga övningar/arbetsuppgifter finns som specifikt behandlar denna fråga.
3. Dialoginriktning		X				De övningar som används i metodboken ger vissa möjligheter till dialog, men i flera av övningarna är de "rätta" svaren redan givna vilket minskar förutsättningarna för en verklig dialog.
4. Stimulerar till samverkan		X				I det inledande avsnittet om skolans alkohol och drogpolicy/handlingsplan, talas en del om samverkan med det omgivande samhället men inga av lektionsförslagen förutsätter, eller stimulerar till samverkan med det omgivande samhället. I metodboken finns ett avsnitt om föräldrar och föräldramöten. I texten diskuteras olika typer av föräldramöten och olika typer av föräldrar. Något eller några förslag till upplägg av föräldramöten finns dock inte.
5. Stimulerar till skol-/undervisningsutveckling	X					Upplägget på de fem arbetspassen är tämligen traditionellt och stimulerar inte till utveckling av undervisningen. Möjligen kan det relativt omfattande avsnittet om värderingsövningar leda till utveckling om det används seriöst. Men några frågor eller uppgifter som kan stimulera lärarna till att reflektera över sin undervisning, förekommer inte.
6. Kombinerar ANDT-undervisning med socialt och emotionellt lärande		X				I lärarpärmen finns ett avsnitt om att arbeta med "Aktiva värderingar". Den metoden brukar anses stödja socialt och emotionellt lärande. I den mån den används, kombinerar alltså läromedlet ANDT-undervisningen med socialt och emotionellt lärande.
7. Att växa upp i missbruksmiljöer	X					I SNPF's metodhandbok finns inga övningar eller texter om att växa upp i missbruksmiljöer.
8. Risk- eller främjandeperspektiv						I metodhandbokens introduktionskapitel om ANDT-undervisning sägs att "arbetet ska utgå från ett salutogent perspektiv" och "skapa en känsla av sammanhang för barnen". De fem lektionsuppläggen som finns i materialet har dock ett utpräglat riskperspektiv. Detta stämmer väl överens med den målsättning som anges i inledningen, nämligen "att ge våra barn kunskaper om faran i att börja experimentera med/missbruka droger". Kapitlet om värderingsövningar och SEL (Socialt och Emotionellt Lärande) kan, om det utnyttjas i undervisningen, tillföra ett främjande perspektiv.
9. Fakta-, värderings- eller handlingsinriktning						SNPF's metodhandbok har som målsättning att "sprida information och höja kunskapsnivån". Det är således ett material som är huvudsakligen inriktat på fakta. Det informerar om risker med att pröva eller använda ANDT och innehåller också flera ganska omfattande avsnitt om lagstiftningen inom detta område. Några övningar/ arbetsuppgifter finns som behandlar attityder och värderingar och vad man skulle/borde göra i vissa situationer. Några arbetsuppgifter eller övningar som förutsätter aktiviteter eller konkreta handlingar från elevernas sida, finns dock inte i materialet.
10. Preparat-, individ- eller samhällsinriktning						Huvudinriktningen i metodhandbokens arbetsuppgifter och övningar ligger på preparaten, d.v.s. olika typer av narkotika. Även individnivån är relativt väl representerad. Flera övningar handlar om vad man som enskild person tycker eller kan göra. I någon mån tas också samhällsinriktningen upp bl.a. genom en diskussion om legaliseringsdebatten.

Kommentarer

SNPF's metodhandbok innehåller relativt omfattande avsnitt om att utveckla en drogpolicy/ANT-handlingsplan på skolan samt om Aktiva värderingar och SEL.

Dessutom finns en ganska detaljerad beskrivning av lagstiftningen på området. Men denna beskrivning tar upp vad som i lagen sägs om att befatta sig med droger. Däremot behandlas inte vad som kan bli den juridiska följderna på lite längre sikt i fråga om hinder för körkort etc.

De fem lektionsförslagen är huvudsakligen faktainriktade, där en ganska ingående kännedom om olika drogers verkningar tycks vara målet. Detta intryck förstärks av hänvisningarna till boken Narkotika, dopningsmedel och hälsofarliga varor.

Senare års forskning hävdar att en huvudsakligen informerande undervisning i bästa fall är verkningslös och i värsta fall kontraproduktiv. Därför bör de faktainriktade lektionspass som beskrivs i SNPF's metodhandbok kombineras med ett innehåll som beskrivs i avsnittet om Aktiva värderingar. Detta skulle kunna göra metodboken mera inriktad på andra kunskapsformer än fakta. Men då bör arbetet enligt det avsnittet bättre integreras i de fem lektionsförslagen. Som det nu är, hänger detta avsnitt lite ”i luften” och har ingen naturlig anknytning till övriga delar av metodhandboken.

Steget

Folkhälsoinstitutet, 1998

Steget är ett material/lärohandledning, i form av ett ringbundet block om ca.100 sidor för arbete med hälsa, samlevnad och droger. Materialet finns i två versioner; en för skolåren 4–6 och en för skolåren 7–9. Båda versionerna har samma uppbyggnad med teoridel, metoddel och övningar. Materialet finns också utgivet på CD-skiva.

Steget inleds med en teoridel där olika teorier kring skolans hälso- och ANDT-undervisning går igenom och diskuteras. Därefter följer en metoddel där ett antal metoder för arbete med hälsa, samlevnad och droger presenteras.

Metoddelen följs av en övningsdel där instruktioner och kopieringsunderlag för ett 20-tal olika övningar finns. Övningarna är uppdelade i tre områden; ”Jag själv”, ”Jag och Du” samt ”Jag och vi”. Till varje övning finns en instruktion som beskriver övningens syfte, ger förslag till inledning samt tar upp viktiga saker att tänka på.

Steget är främst avsett för arbete inom skolans ram men kan även användas av fritidsledare, föreningsledare m.fl. som vill arbeta med frågor om hälsa, samlevnad eller droger. Materialet förutsätter inte samverkan mellan olika organisationer eller personer, men teori- och metoddelarna är utformade så att de passar bra som arbetsmaterial för personal som vill fortbilda sig och utveckla samarbetet inom hälsoundervisningens område.

Eftersom *Steget* innehåller övningar/uppgifter där bl. a. Aktiva värderingar, Forumspel och Problembaserat lärande används, är det en klar fördel om den som ska leda arbetet har genomgått egen fortbildning kring dessa metoder. Ett minimikrav bör vara att ledaren själv varit deltagare i sådana övningar.

Bedömning/Innehållsdeklaration

Viktiga undervisningsfaktorer:	Faktorn behandlas i materialet:					Kommentarer:
	Inte alls	Något lite	I viss utsträckning	Ganska mycket	I hög grad	
1. Teoribasering			X			Materialet presenterar en del övergripande teorier om drog/hälsoundervisning, men de olika metoder som beskrivs är endast till ringa del baserade på resultat från utvärderingsforskning.
2. Målgruppsanpassning			X			En åldersanpassning finns genom att materialet är tillgängligt i två versioner, en för skolår 4-6 och en för 7-9. Materialet innehåller några övningar som tar upp frågor om skillnader och likheter mellan killar och tjejer. Däremot finns inga uppgifter där etniska eller kulturella frågeställningar explicit lyfts fram. Men i övningarna finns utrymme för deltagare att lyfta fram exempelvis etniska aspekter.
3. Dialoginriktning					X	Steget bygger på metoder som är dialoginriktade och på så sätt ska möjliggöra ett stort deltagarinflytande i undervisningen.
4. Stimulerar till samverkan			X			Teori- och metoddelarna i Steget är utformade så att de ska kunna användas till att utveckla gemensamma syn- och förhållningssätt bland olika personalkategorier. Materialet innehåller också förslag till föräldramöten som kan stimulera samverkan mellan skola och föräldrar.
5. Stimulerar till skol/undervisningsutveckling		X				Materialet innehåller övningar för lärare/ledare som stimulerar till reflektion över undervisning och kan medverka till utveckling av skola och undervisning.
6. Kombinerar ANDT-undervisning med socialt och emotionellt lärande					X	Många av övningarna i materialet handlar om alkohol, narkotika eller tobak. De metoder och övningar som används i Steget är huvudsakligen sådana som avser att stärka självkänslan hos eleverna och utveckla deras sociala kompetens.
7. Att växa upp i missbruksmiljöer			X			Några av övningarna tar upp elevernas relationer till sina föräldrar och i någon övning behandlas explicit frågan om förälder med missbruksproblem. I teori- och metoddelen diskuteras inte denna fråga men övningarnas elevstyrda karaktär gör att frågan kan komma upp om någon elev vill ta upp den.
8. Risk- eller främjandeperspektiv						Materialets huvudsyfte är att stärka barnens/ungdomarnas motståndskraft genom att utveckla självkänsla och mod och stärka gemenskapen/sammanhållningen i gruppen/klassen. I några övningar tas risker med olika droger upp, särskilt sådana risker som ungdomar direkt utsätter sig för när de experimenterar med droger. Eftersom övningarna lämnar stort utrymme för elevernas frågor, kan många frågor om olika typer av risker komma upp
9. Fakta-, värderings- eller handlingsinriktning						Materialet innehåller nästan inga fakta om droger och/eller drogers verkningar på människokroppen. Eftersom det bygger i hög utsträckning på övningar där värderingar spelar en viktig roll, måste materialet sägas vara i hög grad värderingsinriktat. Steget innehåller inga direkta förslag på utåtriktade handlingar. Däremot går en del övningar ut på att man ska ge förslag på hur man själv, eller andra, kan eller bör handla i olika situationer.
10. Preparat-, individ- eller samhällsinriktning						Materialet saknar i stort sett beskrivningar av olika preparats verkan på människokroppen. En del övningar innehåller frågeställningar som berör samhällsutvecklingens betydelse för drog användningen men fokus i Steget ligger på att utveckla en individuell motståndskraft mot olika ohälsfaktorer och materialet kan på så sätt sägas vara individinriktat

Kommentarer

Steg är ett läromedel om hälsa i vid mening. Den inledande teori- och metodavsnittet är tillämpligt för de flesta områden inom den hälsofrämjande undervisningen. Detta avsnitt innehåller också uppgifter som gör det lämpligt att använda vid fortbildning av personal eller utarbetandet av en gemensam plan för hälsoundervisningen vid en skola. I den del av läromedlet som innehåller elevuppgifter/övningar är alkohol, narkotika och tobak ett av de olika hälsoområden som behandlas.

Eftersom *Steg* huvudsakligen är ett metodmaterial, innehåller det inga fakta om alkohol, narkotika och tobak eller dessa medels inverkan på kroppen eller samhället. I ANDT-undervisningen bör därför *Steg* kompletteras med ämnesläroböcker i exempelvis biologi och samhällskunskap.

Tobakens konsekvenser

A Non Smoking Generation och Plan Sverige, 2007

Ett undervisningsmaterial som omfattar ca 45 sidor och är anpassat för högstadiet och gymnasiet. Det består av en kort introduktion/lärrarhandledning samt fyra olika teman att bearbeta. Materialet kan också laddas ner från Internet.

Tobakens konsekvenser beskrivs som ett skolmaterial som tar ett helt nytt grepp kring tobaksfrågorna och understödjer en ANDT-undervisning på ett helt nytt sätt. Materialet handlar inte om tobakens skadeverkningar på den egna kroppen. Istället sätts politik, ekonomi, miljö, makt, korruption, solidaritet, etik samt mänskliga och barns rättigheter i fokus. De fyra olika teman som behandlas är:

- Tobak och fattigdom
- Tobak och miljöförstöring
- Tobak och barnarbete
- Tobaksarbetarnas arbetsförhållanden och villkor

Dessa teman bygger inte på varandra utan ledaren/eleverna kan välja att arbeta med alla teman eller några av dem. Alla teman är uppbyggda i fem steg enligt samma mönster:

1. Starter, 2. Undersök och beskriv, 3. Analysera och bearbeta, 4. Värdera och reflektera, 5. Sammanställ och handla.

I stegen ”Undersök och beskriv” samt ”Analysera och bearbeta” presenteras frågeställningar i två olika nivåer som kan vara lämpliga för grundskolan respektive gymnasiet eller för olika elever/elevgrupper. I steg fyra, där eleverna ska värdera och reflektera över det de kommit fram till, används i huvudsak diskussionsfrågor och värderingsövningar.

Till materialet finns en film ”Tobakens barn” och en lärrarhandledning till den filmen ingår i materialet liksom en beskrivning av hur en gymnasieskola i sin tobakskurs har arbetat med detta material.

Bedömning/Innehållsdeklaration

Viktiga undervisningsfaktorer:	Faktorn behandlas i materialet:					Kommentarer:
	Inte alls	Något lite	I viss utsträckning	Ganska mycket	I hög grad	
1. Teoribasering	X					Någon teoretisk förankring av den metod som Tobakens barn bygger på presenteras inte vare sig i handledningen eller i någon litteraturförteckning.
2. Målgruppsanpassning			X			Materialet anges ha högstadiet och gymnasiet som målgrupp. De olika nivåerna på frågeställningarna i avsnitten "Undersök och beskriv" samt "Analysera och bearbeta" kan användas för att anpassa materialet till olika elever/elevgrupper. Någon diskussion om skillnader mellan pojkar och flickor eller etniska/kulturella skillnader förs inte. Men det är heller inte nödvändigt i ett material av denna karaktär som behandlar mer samhällsrelaterade aspekter av tobaksanvändning.
3. Dialoginriktning		X				Steg 4 "Värdera och reflektera" bygger på dialoginriktade metoder. I övrigt kan materialet användas både för samarbete och för ensamarbete.
4. Stimulerar till samverkan	X					Materialet innehåller inga avsnitt som direkt stimulerar till samverkan mellan ämnen, organisationer eller personer. Men naturligtvis kan materialet användas i samverkan mellan ämnen som samhällskunskap, ekonomi, geografi etc.
5. Stimulerar till skol/undervisningsutveckling	X					I och för sig kan användningen av materialet bidra till en utveckling av undervisningen, särskilt som det säger sig införa "ett helt nytt grepp" i ANDT-undervisningen men några avsnitt som direkt stimulerar till ledar- eller organisationsutveckling finns inte.
6. Kombinerar ANDT-undervisning med socialt och emotionellt lärande		X				En del av arbetsuppgifterna i steg 4, "Värdera och reflektera" är av sådan karaktär att de kan bidra till att utveckla några av de kompetenser som brukar behandlas i socialt och emotionellt lärande.
7. Att växa upp i missbruksmiljöer				X		Materialet handlar om tobak och beskriver vilka konsekvenser, i form av barnarbete, dålig skolgång, förgiftningar etc. tobaksodlingen kan få för barn som växer upp i utvecklingsländer där tobak odlas.

8. Risk- eller främjandeperspektiv	<i>Tobakens konsekvenser</i> handlar inte om de risker som den som brukar tobak utsätter sig för utan om de skador som drabbar människor och miljö i de områden där tobaken odlas. De delar av materialet som innehåller moment av socialt och emotionellt lärande kan sägas ha ett visst mått av främjandeperspektiv.
9. Fakta-, värderings- eller handlingsinriktning	I de "Starters" som inleder varje tema, finns fakta om de förhållanden som studeras i det aktuella temat. I det steg som kallas "Värdera och reflektera" ska åsikter och värderingar medvetandegöras och bearbetas. De handlingar som föreslås i steget "Sammanställa och handla" är uteslutande förslag till olika sätt att presentera sina resultat för andra elever. Några förslag till handlingar som når utanför skolans ramar, ges inte.
10. Preparat-, individ- eller samhällsinriktning	Materialet är huvudsakligen samhällsinriktat eftersom det beskriver och behandlar de samhällsrelaterade konsekvenserna av tobaksodling snarare än tobakens giftinnehåll och dessa gifters effekter på den egna hälsan.

Kommentarer

Tobakens konsekvenser är ett intressant och lite annorlunda material som behandlar en del av tobaksproblematiken som inte så ofta tas upp i skolans tobaksundervisning.

Materialet passar bra att användas i ämnen som kanske inte vanligtvis tar upp tobaksproblematiken såsom geografi, ekonomi och samhällskunskap.

Men för att eleverna ska få en mera komplett undervisning bör *Tobakens konsekvenser* kombineras med något annat material som behandlar de skadeverkningar som tobaksbruk ger på den egna kroppen samt de psykologiska och samhälleliga faktorer som ligger bakom ungdomars bruk av tobak i olika former.

VIP – väldigt intressant person

Centrum för klinisk forskning Dalarna, 2007

Materialet som tagits fram i samarbete med grupper av tonåringar är tänkt för elever i skolåren 7–9. Det består av en pärm med sju arbetsböcker och en lärarhandledning. Häftena speglar olika teman; ”Jag”, ”Du och jag”, ”Min kropp”, ”Jag och andra” samt ”Jag och världen”. Dessutom ingår en loggbok och en dagbok. Att gå igenom hela materialet anges kräva ca 30 lektioner.

VIP är ett ”hälsomaterial för tonåringar”. Syftet är att ungdomarna ska ”uppleva att de har bättre kontroll över sin hälsa och att stimulera deras aktiviteter för att må bättre”.

Enligt författarna kan *VIP* innebära ett nytt sätt att arbeta som binder ihop elevernas, lärarnas och elevhälsans olika insatser för elevernas hälsa.

I lärarhandledningen ges korta anvisningar för varje lektion. I slutet av handledningen finns exempel på samarbetsövningar, lekar och värderingsövningar.

VIP behandlar många olika aspekter av att vara ung. I häftena ”Du och jag”, ”Min kropp” samt ”Jag och andra” finns ett antal olika avsnitt som särskilt handlar om tobak, alkohol och narkotika. Avsnitten bygger delvis på och kompletterar varandra. En del fakta presenteras men huvudsakligen handlar avsnitten om åsikter, attityder och värderingar.

Någon utbildning anges inte krävas för att använda *VIP*-materialet men eftersom arbetet i stor utsträckning bygger på värderingsövningar bör den som använder materialet i ungdomsgrupper vara väl förtrogen med hur man leder sådana övningar.

Bedömning/Innehållsdeklaration

Viktiga undervisningsfaktorer:	Faktorn behandlas i materialet:					Kommentarer:
	Inte alls	Något lite	I viss utsträckning	Ganska mycket	I hög grad	
1. Teoribasering				X		I lärarhandledningen anges att <i>VIP</i> bygger på preventionsforskningens resultat. Som teoretisk grund för materialet anges begreppet Empowerment som handlar om kontroll och inflytande över sitt eget liv.
2. Målgruppsanpassning			X			Läromedlet är avsett för skolåren 7–9 men anges kunna användas både bland yngre och äldre elever. I några av de ingående övningarna diskuteras skillnader mellan manligt och kvinnligt och mellan olika kulturer men dessa frågor behandlas inte explicit i materialet. Arbetsuppgifternas och övningarnas öppna karaktär ger dock möjlighet för deltagarna att ta upp sådana frågor.
3. Dialoginriktning					X	<i>VIP</i> bygger nästan uteslutande på metoder som är dialoginriktade och på så sätt ska möjliggöra ett stort deltagarinflytande i undervisningen.
4. Stimulerar till samverkan	X					I vissa uppgifter uppmanas eleverna att söka information utanför skolan men inga direkta uppmaningar till eller övningar om samverkan finns i materialet.
5. Stimulerar till skol-/undervisningsutveckling		X				Materialet innehåller inga övningar eller uppgifter för lärare/ledare som stimulerar till reflektion över undervisningen. Metodvalet i <i>VIP</i> kan ändå leda till utveckling av undervisningen om anvisningarna i lärarhandledningen följs.
6. Kombinerar ANDT-undervisning med socialt och emotionellt lärande					X	En mindre del av övningarna i materialet handlar om alkohol, narkotika eller tobak. Men de metoder som i <i>VIP</i> föreslås för att genomföra dessa övningar är avsedda att stärka självkänslan hos eleverna och utveckla deras sociala kompetens.
7. Att växa upp i missbruksmiljöer				X		I häftet "Du och jag" behandlas ganska ingående frågan om att vara barn till drogberoende förälder.

8. Risk- eller främjandeperspektiv	<i>VIP</i> har ett klart främjandeperspektiv genom sin inriktning på Empowerment. Materialets huvudsyfte är att stärka barnens/ungdomarnas motståndskraft genom att utveckla självkänsla och mod samt att stärka gemenskapen/sammanhållningen i gruppen/klassen. I några övningar tas risker med olika droger upp, särskilt sådana risker som ungdomar direkt utsätter sig för när de experimenterar med droger. Eftersom övningarna lämnar stort utrymme för elevernas frågor, kan många frågor om olika typer av risker komma upp.
9. Fakta-, värderings- eller handlingsinriktning	Materialet innehåller några sidor med faktainformation om droger och/eller drogers verkningar på människokroppen. Eftersom <i>VIP</i> i hög utsträckning bygger på övningar där värderingar spelar en viktig roll, måste materialet sägas vara i hög grad värderingsinriktat. <i>VIP</i> innehåller inga direkta förslag på utåtriktade handlingar. Däremot går en del övningar ut på att man ska ge förslag på hur man själv, eller andra, kan eller bör handla i olika situationer.
10. Preparat-, individ- eller samhällsinriktning	Materialet innehåller några "faktarutor" med information om drogers skadeverkningar på kroppen. Några uppgifter/övningar om samhällsutvecklingens betydelse för utvecklingen av drogkonsumtionen finns inte. Fokus ligger i stället på att utveckla en individuell motståndskraft mot olika ohälsfaktorer och materialet kan på så sätt sägas vara individinriktat.

Kommentarer

VIP – väldigt intressant person är ett omfattande material för undervisning om och arbete med elevernas egen hälsa. På grund av omfattningen lämpar sig materialet mindre bra för att användas i undervisningen inom ett enda ämne.

Däremot kan läromedlet passa utmärkt för en ämnesövergripande undervisning. Kanske kan *VIP* också användas av klassföreståndare vid klassråd, klassens timma eller något liknande.

Avsnitten i *VIP* om alkohol, narkotika och tobak bör kompletteras med några fler fakta om dessa preparat för att eleverna ska få den grundkunskap om droger och deras verkningar som de har rätt till och för att bättre kunna ta ställning i olika frågor kring alkohol, narkotika eller tobak.

Sådan grundkunskap kan eleverna få från några av läroböckerna i biologi och samhällskunskap.

Övriga metodmaterial

Nedan följer kortare beskrivningar av några metodmaterial/program som ännu inte är så spridda bland landets skolor utan används i mer begränsad omfattning. Beskrivningarna följer inte det analyschema som använts i de mera omfattande analyserna av de metodmaterial/program som används mera frekvent.

Prevention i skolan, PS

Forsknings- och utvecklingsenheten, Stockholms stad, 2007

Prevention i skolan PS, är ett relativt omfattande material för förebyggande arbete i skolan. PS, som sägs bygga på evidensbaserade metoder och moderna inlärningspsykologiska teorier, är utarbetat för skolåren 4–9 och presenteras som ”kokbok som inte behöver följas slaviskt”. De vetenskapliga grunder som PS bygger på är framför allt forskningen kring risk- respektive skyddsfaktorer samt olika teorier om skolutveckling.

För att materialet ska fungera på avsett sätt, bör det användas under en tidsperiod av minst tre år, skolledningen bör engagera sig och hela skolan engageras vilket innebär att minst 80 % av personalen vill implementera PS. Dessutom måste skolan avsätta den tid och de resurser som krävs.

Grundprinciperna i PS är att skolan ska ha tydliga normer och förväntningar på eleverna, att dessa ska engageras i prosociala aktiviteter samt att de uppmärksammas positivt för prosociala beteenden.

Prevention i skolan består, förutom introduktionskapitlet, av tre delar. Den första handlar om det förberedelsearbete som behöver göras på en skola innan PS introduceras, d.v.s. om skolutveckling. Den andra delen som utgör grunden eller basen i programmet består av normbildningen i skolan, ledarskapet i skolan samt stöd till föräldrar. Tredje delen utgör tillämpningar av basprogrammet inom fyra olika områden: Prosociala aktiviteter, Arbete mot skolk, Förebyggande av mobbning samt Arbete mot alkohol, narkotika och tobak.

Enligt manualen för programmet kan man prioritera olika bland tillämpningarna. Det viktigaste är att basprogrammet följs.

Manualen för PS är ganska omfattande och detaljerad. I varje kapitel beskrivs steg för steg vad som ska göras. De olika kapitlen innehåller också instruktioner för vilka frågor som kan ställas till eleverna samt förslag på svar och kommentarer. Dessutom finns förslag på dialoger för rollspel.

Prevention i skolan är alltså ett mycket omfattande material som kräver en hel del förberedelser innan det kan introduceras på en skola. Materialet bygger på en långsiktig strategi och ska användas under en lång tidsperiod, minst tre år. Att arbeta med PS kräver en hel del resurser vilket förutsätter att skolledningen är engagerad och att den absoluta majoriteten av personalen är positiv till att arbeta med PS.

Upplägget är mycket detaljerat med klara anvisningar om vad som ska göras och

sägas under de olika lektionerna. Detta manualbaserade upplägg passar vissa lärare bra, kanske särskilt relativt oerfarna lärare som kan finna stöd i PS's detaljerade manual.

Andra lärare, med stor erfarenhet av hälsofrämjande arbete i skolan, kan kanske finna PS alltför styrande för att passa deras undervisning.

Enligt manualen behöver denna inte följas slaviskt, utan det går att improvisera, att välja vissa delar och välja bort andra, så länge materialets basala grundförutsättningar följs.

oPåverkad

Ungdomens Nykterhetsförbund, 2011

oPåverkad uppges vara utarbetat enligt Folkhälsoinstitutets idé/inspirationsmaterial ”Berusning på schemat” och består av ett häfte som innehåller en lärarmanual och underlag för 12 pass/lektioner kring ungdomar och alkohol utformade för åldersgruppen 15–19 år.

Syftet med materialet uppges vara att de som gått igenom programmet ska utveckla ”en medveten alkoholrelation” genom arbete med information samt attityder och värderingar.

oPåverkad redovisar inte någon särskild teori som materialet bygger och saknar referenslista men i manualen beskrivs tre metodprinciper som ska genomsyra de 12 lektionerna. Dessa principer är ” Vi har alla fått ett (1) liv och det ska vi ta tillvara, Vi är alla huvudpersoner i våra egna liv och Våra liv påverkar och påverkas av andra människor”. Materialet är alltså inget rent informationsmaterial om alkohol. Det innehåller en del information om alkohol men huvuddelen av lektionerna handlar om frågor som anknyter till de tre metodprinciperna och skulle alltså kunna betraktas som livskunskapslektioner.

Manualdelen beskriver principerna för programmet, metoder som kan användas under de olika passen och ”tips och trix” för övningsledare.

De tolv passen i elevdelen är detaljerat beskrivna och innehåller t.o.m. förslag på hur läraren/ledaren kan kommentera olika utsagor och ställningstaganden från deltagarnas sida. Passen är alla uppbyggda enligt samma struktur med följande rubriker: Syfte, Förberedelser, Passet i Överblick, Introduktion, Fundera på, Verkstad, Coachande insiktsdialog samt Avslutning. Trots den likartade strukturen är lektionerna så flexibelt utformade att de kan anpassas till lektioner av olika längd.

I informationen om *oPåverkad* föreslås att materialet används under en period av två år med tre lektionspass per termin under dessa år. Lektionerna bygger inte på varandra, därför kan man välja att genomföra passen i den ordning som lämpar sig för den egna klassen/gruppen.

För att öka effekten av *oPåverkad* föreslår UNF att den skola som står i begrepp att använda materialet tar kontakt med UNF:s lokala organisation så att de, på elevernas fritid, kan ordna kringaktiviteter i samhället som stöder måluppfyllelsen utan att tid eller resurser tas från skolans verksamhet.

För att en lärare/ledare ska få tid att bekanta sig med materialet och även få träning i att använda de metoder som programmet bygger på, föreslår UNF att alla som ska använda sig av *oPåverkad* i sin undervisning går en kurs om ca en halv dag. Sådana kurser kan anordnas av UNF.

Unplugged

European drug abuse project och Karolinska Institutet, 2008

Unplugged är ett skolprogram för 12–14 åringar om tobak, alkohol och cannabis. Materialet består av en lärarmanual (ca 60 sid.) och en elevarbetsbok (ca 30 sid.). Programmet har utarbetats i ett samarbete mellan åtta europeiska länder varav Sverige är ett.

Unplugged bygger huvudsakligen på teorier om social påverkan, är interaktivt och har fokus på normer och elevernas engagemang i att inte använda alkohol, tobak eller narkotika samt föräldrasamarbete. Några lektioner behandlar fakta om alkohol, narkotika och tobak.

Programmet är manualbaserat och innehåller ett elevhäfte med material för 12 lektioner. Varje lektion beräknas ta ca en timme att genomföra och alla lektioner är uppbyggda enligt samma mönster med avsnitten:

- Några ord om lektionen
- Målsättning
- Vad behövs?
- Tips inför Lektionen
- Inledning
- Huvudaktivitet
- Avslutning och ”I ett nötskal”

Alla dessa avsnitt beskrivs utförligt, lektion för lektion i den omfattande lärarmanualen som också innehåller kapitel om metod, fakta om alkohol, narkotika och tobak samt instruktioner och tips på olika aktiviteter.

Manualen innehåller också material/anvisningar för tre föräldramöten/workshops som, enligt anvisningarna, ska ledas av en expert utsedd av det nationella EU-Dap-kontoret. Förutom manualen finns ett häfte med tips inför genomförandet av *Unplugged*.

Programmet är vetenskapligt utvärderat i de åtta länder där det utprovats. Resultaten av utvärderingen visar i korthet att programmet varit framgångsrikt i så motto att eleverna i programgrupperna, tre månader efter genomförandet, visade avsevärt mindre benägenhet att använda tobak, alkohol eller narkotika än elever i kontrollklasserna. Dock visade utvärderingen i Sverige (och delvis i några andra länder) ett annat resultat genom att eleverna i programgrupperna snarast ökade sin benägenhet att använda tobak, alkohol eller narkotika jämfört med eleverna i kontrollklasserna. Några olika förklaringar till detta förhållande ges i materialet.

Unplugged har fortfarande inte använts i någon större utsträckning i Sverige, förutom i Stockholms län där en implementering skett med hjälp av Karolinska Institutet.

För att få använda sig av materialet och genomföra programmet ska läraren/le-

daren genomgå en utbildning på ca 2,5 dagar. Information om Unplugged finns på www.eudap.net

Läromedel som användas i skolans undervisning

I den mån ämnesläroböcker tar upp frågor om alkohol, narkotika, doping och tobak gör de det naturligt nog ur ett ämnesperspektiv.

De skolämnen som enligt kursplanerna för grundskolan mest utförligt ska behandla ANDT-frågor, är biologi och samhällskunskap. Därför görs i denna inventering analyser endast av läromedel i dessa båda ämnen.

I ämnet biologi behandlas huvudsakligen frågor om drogers verkan på människokroppen medan samhällskunskapen framför allt diskuterar samhällseffekter och åtgärder när det gäller utveckling av bruk och missbruk av alkohol, tobak, doping, narkotika och andra droger.

Trots detta kan ämnesläroböckerna skilja sig åt i sina upplägg vad gäller information som presenteras och bredden i undervisningsansatsen. Dessa skillnader kommer till uttryck i bedömningarna.

Inledningsvis presenteras några analyser av läroböcker i biologi. Därefter kommer analyser av läroböcker i samhällskunskap. Vid dessa analyser har samma bedömningsmall använts som för de metodmaterial/program som används relativt frekvent i den svenska skolan.

Vid urvalet av läroböcker har strävan varit att bedöma sådana som är relativt vanligt förekommande i de svenska skolorna.

Biologi (Gleerups)

Henriksson, A (2002): *Biologi*. Malmö. Gleerups

Avsnittet om alkohol, narkotika och tobak i Gleerups *Biologi* omfattar 16 sidor och heter *Alkohol – Narkotika – Tobak*.

Texten är faktarik och uppdelad i rubrikerna Alkohol (4 sidor), Narkotika (6 sidor), Tobak (2 sidor) samt Lösningssmedel och sniffning (1 sida). En sida om anabola steroider finns under rubriken "Musklerna" på annat ställe i boken. Kapitlet avslutas med en sammanfattning på en sida samt en sida med frågor för eleverna att arbeta med. Frågorna är uppdelade i tre kategorier; A, B och C. A- och B-frågorna är faktafrågor medan C-frågorna är av karaktären "ta reda på".

Till läroboken finns en lärarpärm som kan köpas separat. Den innehåller kommentarer till lärobokens texter, försöks- och laborationsanvisningar samt ytterligare frågeställningar som eleverna kan arbeta med.

Bedömning/Innehållsdeklaration

Viktiga undervisningsfaktorer:	Faktorn behandlas i materialet:					Kommentarer:
	Inte alls	Något lite	I viss utsträckning	Ganska mycket	I hög grad	
1. Teoribasering	X					Varken i lärarpärmen eller i läroboken hänvisas till några teorier om drogundervisning för att motivera det undervisningsupplägg som läroboken bygger på.
2. Målgruppsanpassning	X					Ingenting om skillnader/likheter mellan killar och tjejer, kulturella eller etniska skillnader finns med i lärobokstexten.
3. Dialoginriktning		X				Övningsuppgifterna i läroboken är av "ta reda på fakta" -karaktär och stimulerar inte i någon större utsträckning till dialog eller mera elevaktiva arbetssätt.
4. Stimulerar till samverkan	X					Inga förslag till ämnessamverkan, föräldrasamverkan eller samverkan med det omgivande samhället finns i läroboken.
5. Stimulerar till skol/undervisningsutveckling	X					Materialet innehåller inga övningar för lärare/ledare som är avsedda att stimulera till reflektion över och utveckling av undervisningen.
6. Kombinerar ANDT-undervisning med socialt och emotionellt lärande	X					Detta läromedel är i hög utsträckning inriktat på fakta om ANDT. Det innehåller inga övningar med syfte att utveckla eller stärka självkänsla, emotionell förmåga eller social kompetens.
7. Att växa upp i missbruksmiljöer	X					I detta läromedel berörs inte alls frågan om att växa upp i missbruksmiljöer.

8. Risk- eller främjandeperspektiv	<i>Gleerups Biologi</i> har ett utpräglat riskperspektiv och behandlar huvudsakligen långsiktiga medicinska risker och berör inte alls faktorer som våld, misshandel, STI eller oönskade graviditeter i samband med alkohol- eller narkotikabrusning. Varken elevernas lärobok eller lärarpärm innehåller någon text om skyddsfaktorer eller uppgifter/övningar avsedda att stärka skyddsfaktorerna.
9. Fakta-, värderings- eller handlingsinriktning	Lärobokstexten innehåller i stort sett enbart fakta om droger och/eller drogers verkningar på människokroppen och arbetsuppgifter/övningar kring värderingar saknas i såväl lärar- som lärobok. Läromedlet innehåller heller inga förslag på utåtriktade handlingar. Inte heller ingår uppgifter/övningar kring hur man själv, eller andra, kan eller bör handla i olika situationer som rör missbruk.
10. Preparat-, individ- eller samhällsinriktning	Läroboken innehåller ganska omfattande beskrivningar av olika preparat och deras verkan på människokroppen. Fokus i materialet ligger på att utveckla kunskap om riskerna med olika preparat för att göra ett personligt ställningstagande. På så sätt kan upplägget sägas vara individinriktat. Det finns inget i lärobokstexten som belyser samhällsutvecklingens effekter på missbruk av alkohol och droger.

Kommentarer

Gleerups Biologi är en helt faktainriktad lärobok med koncentrerad information om olika preparat och hur de påverkar människokroppen. Några få rader finns också om vilka samhällsproblem missbruk kan skapa.

Som tidigare omnämnts kan ren faktaundervisning i bästa fall vara helt verkningslös och i värsta fall kan den leda till ökad nyfikenhet och benägenhet att testa olika beroendeframkallande medel. Mot denna bakgrund bör en undervisning utifrån *Gleerups Biologi* kompletteras med en dialoginriktad elevaktiverande undervisning som behandlar värderingar, undersöker handlingsmöjligheter i olika "drogsituationer" och involverar föräldrar.

Biologi PULS (Natur och Kultur)

Andreasson m.fl (2001): PULS Biologi för grundskolans senare år – Grundbok. Stockholm. Natur och Kultur

Biologi Puls för grundskolans senare år består av en lärobok för eleverna, en lärarbok samt en uppsättning kopieringsunderlag för elevuppgifter. Lärarboken och kopieringsunderlagen köps separat.

Lärobokens avsnitt om alkohol, narkotika och tobak heter Droger och omfattar 22 sidor. De tre sista sidorna utgörs av elevuppgifter som är av både kunskaps- förståelse- och värderingskaraktär. Huvuddelen av uppgifterna förutsätter ett elevaktivt arbetssätt.

I lärarbokens 16 sidor långa avsnitt om droger ges en del råd och exempel för undervisningens upplägg, föreslås mål för undervisningen, innehåller tips och kommentarer till lärobokens texter samt svar och kommentarer till elevuppgifterna i läroboken. Dessutom finns det ett antal nya elevuppgifter som hör ihop med det kopieringsunderlag som kan köpas separat.

Bedömning/Innehållsdeklaration

Viktiga undervisningsfaktorer:	Faktorn behandlas i materialet:					Kommentarer:
	Inte alls	Något lite	I viss utsträckning	Ganska mycket	I hög grad	
1. Teoribasering		X				I läromedlet finns ingen text om att upplägget skulle vara teoribaserat. De olika metoder som arbetsuppgifterna förutsätter är endast till ringa del baserade på resultat från utvärderingsforskning.
2. Målgruppsanpassning		X				Ingenting om skillnader mellan killar och tjejer, kulturella eller etniska skillnader finns med i lärobokstexten. Men i några av övningsuppgifterna finns utrymme för deltagare att lyfta fram exempelvis sådana aspekter.
3. Dialoginriktning			X			En del av övningsuppgifterna i Biologi PULS bygger på metoder som är dialoginriktade och på så sätt ska möjliggöra ett stort deltagarinflytande.
4. Stimulerar till samverkan				X		I läroboken ges förslag till ämnessamverkan av olika slag. I läroboken är avsnitt som lämpar sig för samverkan mellan olika ämnen speciellt markerade.
5. Stimulerar till skol/undervisningsutveckling		X				Materialet innehåller inga övningar för lärare/ledare som är direkt avsedda att stimulera till reflektion och utveckling av undervisningen. Däremot kan de metoder som föreslås i en del övningar bidra till att utveckla undervisningen.
6. Kombinerar ANDT-undervisning med socialt och emotionellt lärande		X				En del värderingsövningar finns bland övningsuppgifterna, med syfte att stärka elevernas självkännet och förmåga att fatta beslut och innehåller element av socialt och emotionellt lärande.
7. Att växa upp i missbruksmiljöer	X					I <i>Biologi PULS</i> berörs inte alls frågan om att växa upp i missbruksmiljöer.

8. Risk- eller främjandeperspektiv	<p><i>Biologi PULS</i> dominerar riskperspektivet. Läromedlet tar huvudsakligen upp rent medicinska risker som drabbar på lång sikt men berör nästan inte alls faktorer som våld, misshandel, STI eller oönskade samlag och graviditeter i samband med alkoholberusning.</p> <p>Ett främjandeperspektiv finns också representerat genom att en del värderingsövningar, med syfte att stärka elevernas självkännet och förmåga att fatta beslut, finns bland övningsuppgifterna.</p>
9. Fakta-, värderings- eller handlingsinriktning	<p>Läroboken är huvudsakligen faktainriktad och innehåller en hel del information om droger och/eller drogers verkningar på människokroppen.</p> <p>Eftersom övningsuppgifterna i lärar- resp. lärobok i viss utsträckning innehåller övningar där värderingar spelar en viktig roll, kan <i>Biologi PULS</i> ses som i viss mån värderingsinriktad.</p> <p>Läroboken innehåller inga förslag på utåtriktade handlingar. Däremot går en del övningar ut på att man ska ge förslag på hur man själv, eller andra, kan eller bör handla i vissa drogsituationer.</p>
10. Preparat-, individ- eller samhällsinriktning	<p>Läroboken innehåller ganska omfattande beskrivningar av olika preparat och deras verkan på människokroppen.</p> <p>Fokus i materialet ligger på att utveckla kunskap samt en individuell motståndskraft mot riskerna med alkohol, narkotika och tobak och kan på så sätt sägas vara individinriktad även om det i lärobokstexten finns några formuleringar och övningar som belyser samhällsutvecklingens betydelse för drogutvecklingen.</p>

Kommentarer

Biologi PULS har en jämförelsevis innehållsrik text där fakta om alkohol, narkotika och tobak samt dessa preparats inverkan på människokroppen kompletteras med texter om ”Drogernas historia”, ”Drogrender” och ”Varför droger?”

Läromedlet är först och främst faktainriktat men ger också utrymme för och stimulans till diskussioner om värderingar och handlingsalternativ i olika situationer.

Genom sitt innehåll av uppgifter på värderings- och handlingsnivåerna kan *Biologi PULS* tillhandahålla material för hela undervisningen om alkohol, narkotika och tobak i en klass/grupp. Men för att ytterligare öka inslagen om värderingar och handlingsmöjligheter och göra undervisningen ännu mer dialog- och elevinriktad, bör *Biologi PULS* kompletteras med något metodmaterial som lyfter fram dialogen, värderingarna och handlingsmöjligheterna.

Biologi Spektrum (Liber)

Fabricius, S. m.fl.(2001): Biologi Spektrum, Stockholm. Liber

Läromedlet *Biologi Spektrum* består av en elevlärobok, en studiebok och en lärarhandledning. Kapitlet om Alkohol, Narkotika och Tobak etc. omfattar ca 30 sidor och inleds med ett avsnitt om hur människans hjärna fungerar och hur droger kan påverka vår hjärna. Därefter följer avsnitt om Tobak, Sniffning, Alkohol resp. Narkotika.

Texten är av berättande, nästan skönlitterär karaktär. Insprängda i texten finns förklaringar av svåra ord och faktarutor där olika drogers skadeverkningar på människokroppen beskrivs. Varje kapitel i läroboken avslutas med en uppgift som heter ”Testa Dig Själv”. Här finns faktafrågor av tre olika kategorier som kräver olika arbetsinsatser för att kunna besvaras.

I elevernas studiebok till *Biologi Spektrum* finns ett antal uppgifter och övningar som eleverna kan göra. Dessa uppgifter/övningar är något mer omfattande än lärobokens ”Testa Dig Själv”-frågor. Flertalet av arbetsuppgifterna förutsätter ett elevaktivt arbetssätt. Några uppgifter har formen av värderingsövningar. I läromedelspaketet ingår också en lärarhandledning som innehåller tips och idéer om hur undervisningen kan läggas upp.

Bedömning/Innehållsdeklaration

Viktiga undervisningsfaktorer:	Faktorn behandlas i materialet:					Kommentarer:
	Inte alls	Något lite	I viss utsträckning	Ganska mycket	I hög grad	
1. Teoribasering	X					Varken i lärarpärmen eller läroboken hänvisas till några teorier om drogundervisning för att motivera det undervisningsupplägg som läroboken bygger på.
2. Målgruppsanpassning			X			I läroboken beskrivs att pojkar och flickor påverkas olika av alkohol. I studieuppgifterna finns några frågor om likheter och olikheter mellan pojkars och flickors användning av alkohol, narkotika och tobak. Däremot finns inga uppgifter där etniska eller kulturella skillnader explicit lyfts fram.
3. Dialoginriktning		X				Övningsuppgifterna i läroboken är av "ta reda på fakta"-karaktär och stimulerar inte till dialog eller mera elevaktiva arbetssätt. En del av övningsuppgifterna i studieboken är däremot mer dialoginriktade.
4. Stimulerar till samverkan	X					Inga förslag till ämnessamverkan, föräldrasamverkan eller samverkan med det omgivande samhället finns i läromedlet.
5. Stimulerar till skol/undervisningsutveckling	X					Materialet innehåller inga övningar för lärare/ledare som är direkt avsedda att stimulera till reflektion över eller utveckling av undervisningen.
6. Kombinerar ANDT-undervisning med socialt och emotionellt lärande		X				Detta läromedel är huvudsakligen faktainriktat men i elevernas studiebook finns några övningar av dialog- och värderingskaraktär som kan utgöra element av socialt och emotionellt lärande.
7. Att växa upp i missbruksmiljöer	X					Läromedlet innehåller inga uppgifter, texter eller arbetsuppgifter som behandlar problematiken med att växa upp i missbruksmiljöer.

8. Risk- eller främjandeperspektiv	<i>Biologi Spektrum</i> behandlar ganska ingående de medicinska risker/skador som drabbar på lång sikt men berör också kortfattat effekter som våld, misshandel, etc. Läroboken berör också de positiva effekter som brukarna anser sig uppleva Varken elevbok, studiebook eller lärarpärm innehåller någon text om skyddsfaktorer men värderingsövningarna i studieboken kan anses stärka skyddsfaktorerna.					
9. Fakta-, värderings- eller handlingsinriktning	Lärobokstexten innehåller i stort sett enbart fakta om droger och/eller drogers verkningar på människokroppen. Några värderingsövningar och värderingsladdade frågor finns i elevernas studiebook. Däremot innehåller läroboken inga förslag på utåtriktade handlingar. I studieboken finns någon fråga om hur man skulle eller borde handla i några olika situationer					
10. Preparat-, individ- eller samhällsinriktning	Läroboken innehåller ganska omfattande beskrivningar av olika preparat och deras verkan på människokroppen. Fokus i läromedlet ligger på att utveckla kunskap om riskerna med olika preparat för att göra ett personligt ställningstagande. På så sätt kan upplägget sägas vara individinriktat. Det finns i lärobokstexten frågor som "Varför använder människor droger" men inga svar som belyser samhällsutvecklingens betydelse för drogkonsumtionen.					

Kommentarer

Biologi Spektrum har en innehållsrik text av nästan skönlitterär karaktär. Fakta om alkohol, narkotika, tobak och sniffning beskrivs ganska ingående samt dessa preparats inverkan på människokroppen. Bruk och missbruk ges huvudsakligen neurobiologiska förklaringar med avsnitt som ”Det är hjärnan bakom allt”, ”När reptilhjärnan tar över” o.s.v.

Läromedlet är först och främst faktainriktat men i Lärarboken finns uppgifter som stimulerar till diskussioner om värderingar och handlingsalternativ i olika situationer.

Genom sitt innehåll av uppgifter på värderings- och handlingsnivåerna kan *Biologi Spektrum* tillhandahålla material för hela undervisningen om alkohol, narkotika och tobak i en klass/grupp, vilket förutsätter att ledaren/läraren inte bara förlitar sig på elevernas lärobok utan också använder sig av de arbetsuppgifter och övningar som presenteras i Lärarboken. Men för att ytterligare öka inslagen om värderingar och handlingsmöjligheter och göra undervisningen ännu mer dialog- och elevinriktad, bör *Biologi Spektrum* kompletteras med något metodmaterial som lyfter fram dialogen, värderingarna och handlingsmöjligheterna.

Samhällskunskap Kompakt (Gleerups)

Nilsson E, Långström S, Swanelid G (2004): Samhällskunskap Kompakt. Malmö. Gleerups Utbildning AB

Gleerups *Samhällskunskap Kompakt* är en bok på ca 210 sidor avsedd för undervisning i Samhällskunskap för skolåren 7–9.

Kapitlet ”Droger och Drogmisbruk” omfattar ca 12 sidor och behandlar alkohol (5 sid.), narkotika (4 sid.) och tobak (2 sid.) i nu nämnd ordning. Varje avsnitt inleds med en (verklig eller påhittad) berättelse om en ung människas erfarenhet av droger. Berättelsen kan skapa engagemang och erbjuda eleverna identifikationsobjekt (positiva eller negativa).

I slutet av varje avsnitt finns ett antal frågor/arbetsuppgifter i olika ”svårighetsgrad” för eleverna. En del av frågorna är rena kunskapsfrågor på lärobokstexten men det finns också uppgifter som förutsätter dialog och kommunikation mellan eleverna (och andra). En del uppgifter handlar också om åsikter/värderingar och kan utgöra underlag för värderingsövningar.

Till *Samhällskunskap Kompakt* finns också en Lärarpärm. I den finns kommentarer och metodförslag, förslag till betygskriterier och exempel på utvärderingsuppgifter samt elevblad och facit.

Bedömning/Innehållsdeklaration

Viktiga undervisningsfaktorer:	Faktorn behandlas i materialet:					Kommentarer:
	Inte alls	Något lite	I viss utsträckning	Ganska mycket	I hög grad	
1. Teoribasering	X					I inga delar av läromedlet hänvisas till några teorier om drogundervisning för att motivera det undervisningsupplägg som läroboken bygger på.
2. Målgruppsanpassning		X				I läromedlet finns enstaka uppgifter om skillnader mellan pojkar och flickor i fråga om droger. Någon text eller några uppgifter om dryckeskulturer i olika länder eller etniska skillnader i förhållandet till olika droger, finns inte.
3. Dialoginriktning	X					Av uppgifterna/övningarna i läromedlet är de flesta stort sett alla av ren faktakarakter. I några av uppgifterna uppmanas eleverna att diskutera med varandra eller andra människor för att hitta lösningar.
4. Stimulerar till samverkan	X					Inga direkta förslag till ämnessamverkan, föräldrasamverkan eller samverkan med det omgivande samhället finns i läromedlet.
5. Stimulerar till skol/undervisningsutveckling	X					Materialet innehåller inga övningar för lärare/ledare som är direkt avsedda att stimulera till reflektion över, eller utveckling av, undervisningen.
6. Kombinerar ANDT-undervisning med socialt och emotionellt lärande		X				Detta läromedel är huvudsakligen faktainriktat men innehåller några övningar kring värderingar och som uppmanar till dialog vilket kan bidra till elevernas sociala eller emotionella lärande. Berättelserna om olika ungdomars förhållande till droger, kan också användas för att stimulera ett socialt och emotionellt lärande.
7. Att växa upp i missbruksmiljöer	X					Läromedlet innehåller inget konkret, varken i texter eller i övningar som behandlar frågan om att växa upp i missbruksmiljöer.

8. Risk- eller främjandeperspektiv	<i>Samhällskunskap Kompakt</i> behandlar kortfattat medicinska risker med droger och fokuserar i stället på droger som en samhällsfråga och ett samhällsproblem. Inga delar av läromedlet innehåller någon text om skyddsfaktorer eller arbetsuppgifter eller övningar för att stärka dessa.				
9. Fakta-, värderings- eller handlingsinriktning	Lärobokstexten innehåller i stort sett enbart fakta om droger och/eller drogers verkningar på människo- och samhällskroppen. Några av elevuppgifterna handlar om åsikter/värderingar och kan utgöra underlag för en värderingsinriktad undervisning. Materialet innehåller inga direkta förslag på utåtriktade handlingar eller frågor om hur man skulle eller borde handla i olika drogsituationer.				
10. Preparat-, individ- eller samhällsinriktning	Läroboken innehåller ganska kortfattade beskrivningar av olika preparat och deras verkan på människokroppen. Fokus i läromedlet ligger på att utveckla kunskap om hur missbruk utvecklas och på vad drogbruk/missbruk kan betyda för samhället och dess utveckling. På så sätt kan upplägget i läromedlet sägas vara huvudsakligen samhällsinriktat.				

Kommentarer

De berättelser om ungdomars erfarenheter av olika droger som inleder varje avsnitt, kan verka stimulerande och fungera som identifikationsobjekt för eleverna. Texten är huvudsakligen faktainriktad med betoning på samhällsrelaterade frågor kring alkohol, narkotika och tobak.

För att eleverna ska få en tillräcklig kunskap om olika drogers inverkan på människokroppen måste undervisningen utifrån *Samhällskunskap Kompakt* kompletteras med en undervisning i exempelvis biologi där alkoholens, narkotikans och tobakens verkan på människokroppen lyfts fram.

För att eleverna ska utveckla beredskap för olika situationer där alkohol, narkotika och/eller tobak förekommer, bör arbetet i ämnesläroböckerna kompletteras med något metodmaterial där värderingar, handlingsalternativ etc. fokuseras.

SO Direkt Samhälle 2 (Bonniers)

Bjessmo LE, Fowelin P, Nohagen L(2004): SO Direkt Samhälle 2. Stockholm. Bonnier Utbildning.

SO Direkt Samhälle 2 är bok nummer två i en serie om tre för undervisning i Samhällskunskap för skolåren 7–9. En version med alla tre delarna i samma bok finns också. Till varje del finns en lärarhandledning med förslag till lektionsupplägg och elevarbetsuppgifter.

Samhälle 2 är avsedd för skolår 8. Kapitlet ”Ungdomar och droger” omfattar ca 18 sidor som fördelas ungefär lika mellan tobak, alkohol och narkotika. I slutet av kapitlet finns kortare avsnitt om sniffning samt om anabola steroider. Texten är huvudsakligen faktainriktad och fokus ligger mer på varför missbruk utvecklas och på samhällseffekter än på fakta om olika droger och medicinska skadeverkningar.

Varje avsnitt i kapitlet avslutas med några elevfrågor av olika karaktär. Frågorna är huvudsakligen av ”komma ihåg” – frågor från lärobokstexten eller frågor av ”ta reda på” – karaktär. Frågorna kräver inte dialog eller samarbete för att kunna besvaras.

I lärarhandledningen finns ytterligare exempel på frågor till eleverna, på olika lektionsupplägg m.m.

Bedömning/Innehållsdeklaration

Viktiga undervisningsfaktorer:	Faktorn behandlas i materialet:					Kommentarer:
	Inte alls	Något lite	I viss utsträckning	Ganska mycket	I hög grad	
1. Teoribasering		X				I inga delar av läromedlet hänvisas till några teorier om drogundervisning för att motivera det undervisningsupplägg som läroboken bygger på. Ett litet avsnitt om föräldrars betydelse är dock baserat på preventionsforskningens resultat.
2. Målgruppsanpassning	X					I läromedlet finns några uppgifter om skillnader/likheter mellan pojkar och flickor i frågan om tobak. I övrigt finns inget om skillnader mellan könen. Någon text eller några uppgifter om dryckeskulturer i olika länder eller etniska skillnader i förhållandet till olika droger finns inte.
3. Dialoginriktning	X					Övningsuppgifterna i läroboken är i stort sett alla av ren faktakarakter. Några uppgifter handlar om åsikter/värderingar men förutsätter varken dialog eller kommunikation för att kunna lösas.
4. Stimulerar till samverkan	X					Inga direkta förslag till ämnessamverkan, föräldrasamverkan eller samverkan med det omgivande samhället finns i läromedlet.
5. Stimulerar till skol/undervisningsutveckling	X					Materialet innehåller inga övningar för lärare/ledare som är direkt avsedda att stimulera till reflektion över, eller utveckling av undervisningen.
6. Kombinerar ANDT-undervisning med socialt och emotionellt lärande	X					Detta läromedel är huvudsakligen faktainriktat och innehåller inga moment som explicit syftar till att bidra till elevernas sociala eller emotionella lärande.
7. Att växa upp i missbruksmiljöer	X					Läromedlet innehåller inget konkret, varken i texter eller i övningar som behandlar frågan om att växa upp i missbruksmiljöer.
8. Risk- eller främjandeperspektiv						<i>SO Direkt: Samhälle 2</i> behandlar ganska kortfattat medicinska risker med droger och fokuserar i stället på frågor om hur missbruk utvecklas och hur samhället påverkas samt, i någon liten utsträckning om samhällets insatser för att hjälpa missbrukare ur deras missbruk. Inga delar av läromedlet innehåller någon text om skyddsfaktorer eller arbetsuppgifter eller övningar för att stärka dessa.
9. Fakta-, värderings- eller handlingsinriktning						Lärobokstexten innehåller i stort sett enbart fakta om droger och/eller drogers verkningar på människo- och samhällskroppen. Underlag för dialoginriktad undervisning samt värderingsövningar finns endast i mycket liten utsträckning. Materialet innehåller inga direkta förslag på utåtriktade handlingar eller frågor om hur man skulle eller borde handla i olika drogsituationer.
10. Preparat-, individ- eller samhällsinriktning						Läroboken innehåller ganska kortfattade beskrivningar av olika preparat och deras verkan på människokroppen. Fokus i läromedlet ligger på att utveckla kunskap om hur missbruk utvecklas och på vad drogbruk/missbruk kan betyda för samhället och dess utveckling. På så sätt kan upplägget i läromedlet sägas vara huvudsakligen samhällsinriktat.

Kommentarer

SO Direkt: Samhälle 2 är ett relativt traditionellt läromedel för undervisning i samhällskunskap som behandlar frågor om alkohol, narkotika och tobak ur ett faktrainriktat samhällsperspektiv. Frågor om värderingar och handlingsalternativ tas inte upp vare sig i elevläroboken eller i lärarhandledningen.

För att eleverna ska få en tillräcklig kunskap om olika drogers inverkan på människokroppen, måste undervisningen utifrån *SO Direkt: Samhälle 2* kompletteras med en undervisning i exempelvis biologi där alkoholens, narkotikans och tobakens verkan på människokroppen lyfts fram.

För att eleverna ska utveckla beredskap för olika situationer där alkohol, narkotika och/eller tobak förekommer, bör arbetet i ämnesläroböckerna kompletteras med något metodmaterial där värderingar, handlingsalternativ etc. fokuseras.

Samhälle idag 7–9 (Natur och Kultur)

Wergel K, Hildingsson K och Hildingsson L (2003): Samhälle idag 7–9. Stockholm. Natur och Kultur

Samhälle idag är en lärobok i Samhällskunskap för skolåren 7–9. Boken är indelad i tre delar, en för varje skolår. För varje årskurs finns en ”Lärapraktika och en ”Frågebank” att köpa till separat. Ytterligare information och lärarstöd finns på förlagets webbplats www.nok.se.

Kapitlet om droger finns i den del av läroboken som rekommenderas för skolår 7. Kapitlet omfattar 23 sidor och innehåller avsnitt om alkohol, narkotika, dopning och tobak.

Inledningsvis intervjuas fyra ungdomar om hur de tycker att föräldrar ska agera mot sina barn i fråga om droger. Lärobokstexten är ganska omfattande och tar upp många olika aspekter av drogproblematiken. Insprängt i texten finns olika frågor för eleverna att besvara eller diskutera.

Sista avsnittet i kapitlet heter ”Droger, pengar och politik” och belyser några samhällsreliga aspekter av droganvändning. Kapitlet avslutas med ett omfattande frågebatteri med frågor av olika karaktär och svårighetsgrad.

Bedömning/Innehållsdeklaration

Viktiga undervisningsfaktorer:	Faktorn behandlas i materialet:					Kommentarer:
	Inte alls	Något lite	I viss utsträckning	Ganska mycket	I hög grad	
1. Teoribasering	X					I inga delar av läromedlet hänvisas till några teorier om drogundervisning för att motivera det undervisningsupplägg som läroboken bygger på.
2. Målgruppsanpassning		X				I läroboken beskrivs att pojkar och flickor påverkas olika av alkohol och kanske dricker av olika skäl. I studieuppgifterna finns några frågor om likheter och olikheter mellan pojkars och flickors användning av alkohol, narkotika och tobak. Några uppgifter finns om dryckeskulturer i olika länder men inga etniska skillnader i förhållandet till olika droger diskuteras.
3. Dialoginriktning	X					Övningsuppgifterna i läroboken är av olika slag. Många är av ren fakta-karaktär men det finns också uppgifter vars lösning förutsätter dialog och/eller kommunikation. Några uppgifter är värderingsinriktade och kan utgöra underlag för värderingsövningar.
4. Stimulerar till samverkan	X					Inga direkta förslag till ämnessamverkan, föräldrasamverkan eller samverkan med det omgivande samhället finns i läromedlet.
5. Stimulerar till skol/undervisningsutveckling	X					Materialet innehåller inga övningar för lärare/ledare som är direkt avsedda att stimulera till reflektion över eller utveckling av undervisningen.
6. Kombinerar ANDT-undervisning med socialt och emotionellt lärande		X				Detta läromedel är huvudsakligen faktainriktat men i frågebatterierna finns övningar av dialog- och värderingskaraktär som kan utgöra element av socialt och emotionellt lärande.
7. Att växa upp i missbruksmiljöer		X				Läromedlet innehåller korta avsnitt om att växa upp i missbruksmiljöer. Även några av elevfrågorna tar upp detta tema.
8. Risk- eller främjandeperspektiv						<i>Samhälle idag 7-9</i> behandlar ganska kortfattat medicinska risker med droger och fokuserar istället frågor om hur missbruk utvecklas och hur samhället påverkas liksom samhällets insatser för att hjälpa missbrukare ur deras missbruk. Inga delar av läromedlet innehåller någon text om skyddsfaktorer men en del av arbetsuppgifterna/övningarna i frågebatterierna kan anses stärka skyddsfaktorerna.
9. Fakta-, värderings- eller handlingsinriktning						Lärobokstexten innehåller i stort sett enbart fakta om droger och/eller drogers verkningar på människo- och samhällskroppen. Underlag för dialoginriktad undervisning samt värderingsövningar finns i elevernas frågebatterier. Materialet innehåller inga direkta förslag på utåtriktade handlingar. I frågebatterierna finns däremot några frågor om hur man skulle eller borde handla i några olika situationer.
10. Preparat-, individ- eller samhällsinriktning						Läroboken innehåller ganska kortfattade beskrivningar av olika preparat och deras verkan på människokroppen. Fokus i läromedlet ligger på att utveckla kunskap om hur missbruk utvecklas och på vad drogbruk/missbruk kan betyda för samhället och dess utveckling. På så sätt kan upplägget i läromedlet sägas vara huvudsakligen samhällsinriktat.

Kommentarer

Texten om alkohol, narkotika, tobak och anabola steroider i *Samhälle idag* 7–9 är något mer omfattande än i andra jämförbara läroböcker. Texten lyfter inte bara fram samhällsrelaterade fakta utan behandlar också relativt utförligt de skador på människokroppen som missbruk kan ge upphov till. I det frågebatteri som avslutar kapitlet finns också uppgifter som handlar om värderingar och handlingsalternativ.

Samhälle idag 7–9 beaktar flera av de faktorer som enligt preventionsforskningen bidrar till att göra ANT-undervisningen framgångsrik. Men för att eleverna ska få all den information de har rätt till, bör en undervisning enligt detta läromedel ändå kompletteras med undervisning i biologi samt med arbete i något metodmaterial som mer explicit lyfter fram värderingar och handlingsalternativ i olika drogsituationer.

AV-hjälpmedel

I de flesta av landets län/regioner finns mediacentraler eller mediecentra (f.d. Läns-AV-centraler) som bl.a. kan tillhandahålla ett stort utbud av AV-hjälpmedel för ANDT-undervisningen. Dessa hjälpmedel utgör inga hela undervisningsprogram för all denna undervisning utan är istället filmer, ljudfiler m.m. som kan bidra till att dramatisera, fördjupa eller verklighetsförankra undervisningen. AV- hjälpmedlen kan ofta tillhandahållas i olika former såsom strömmande ljud- eller videofiler eller som ljud på CD respektive bild/filmer på DVD. Oftast har mediecentra ett distributionssystem som gör det relativt lätt för skolorna att använda sig av deras material.

Utbudet av program skiljer sig något åt mellan olika mediecentra men är oftast mycket omfattande och brett. Innehållet täcker områden som bruk/missbruk och graviditet, över att växa upp i missbruksmiljöer, ANDT-undervisning i skolan, att leva med olika typer av missbruk, missbruk och brott, medicinska och psykologiska aspekter på bruk och missbruk, vård och behandling m.m.

Innehållet täcker både alkohol-, narkotika-, dopnings- och tobaksproblematiken samt är anpassat för olika ålderskategorier. Exempelvis kan man via mediecentra få tillgång till de få undervisningsmaterial om dopning som producerats i Sverige. Via mediecentra kan man också få tillgång till alla Utbildningsradions friköpta program.

De olika undervisningsmaterial som mediecentra tillhandahåller innehåller ofta dramatiseringar avsedda att väcka frågor och känslor att arbeta vidare med. Därför ingår i dessa material ofta lärar-/ledarhandledningar. Dessa kan vara av olika kvalitet och använda sig av olika metoder för att bearbeta de uppkomna frågorna eller känslorna, metoder som kan vara mer eller mindre väl lämpade för den grupp som läraren/ledaren planerar att använda materialet i.

Av den anledningen är det viktigt att läraren/ledaren, innan materialet ska användas i en klass/grupp, går igenom materialet och bedömer om det är lämpligt att använda för just den klassen/gruppen och anpassar arbetsuppgifter och övningar till klassens/gruppens nivå och behov.

Internetresurser

En sökning på strängen "alkohol, narkotika, tobak" på Internet ger ca 100 000 träffar.

Strängen "ANT-undervisning" ger ca 69 000 träffar medan undervisning om dopning endast ger 21 träffar, de flesta hänvisande till danska hemsidor.

Använder man i stället engelskspråkiga söksträngar får man många fler träffar. "Alcohol education" ger ca 815 000 träffar medan "drugs education" ger ca 370 000, "Tobacco education" ger ca 540 000 träffar. "Doping education" ger ca 63 000 träffar. Internet innehåller alltså ett närmast oändligt antal sidor som behandlar undervisning om alkohol, narkotika dopning, och tobak.

Förutom ovan redovisade träffar finns det också en enorm mängd sidor med information av olika slag om alkohol, narkotika dopning och tobak. Informationen kan handla om allt från medicinska effekter och kemiska egenskaper till hur man själv tillverkar olika preparat eller hur man legalt/illegalt importerar olika droger.

Det är naturligtvis omöjligt för någon att skaffa sig en överblick över all information som finns tillgänglig via ”nätet”. Mycket av det som finns kan vara användbart och av värde i ANDT-undervisningen men att låta eleverna använda Internet som informationskälla vid arbete med alkohol-, narkotika-, dopnings-, och tobaksfrågor kräver en utvecklad källkritisk förmåga hos både lärarna och eleverna.

Detta hindrar inte att det finns en del för ANDT-undervisningen värdefulla hemsidor att tillgå. www.drugsmart.se som administreras av Centralförbundet för Alkohol- och Narkotikaupplysning, CAN, är en sådan sida. Här finns material i form av bloggar, fakta, olika projekt som man kan delta i, tävlingar, diskussionsfora, information om missbruk i familjen m.m. som kan komplettera den vanliga skolundervisningen om alkohol, narkotika, dopning och tobak. Användning av Drugsmart kan dock inte helt ersätta denna undervisning.

Andra användbara svenska hemsidor är exempelvis www.drogportalen.se, som drivs i samarbetet mellan ett antal organisationer och myndigheter verksamma inom alkohol- och drogupplysningsområdet. Drogportalen innehåller en stor mängd information om alkohol, narkotika, dopningspreparat och tobak. Dessutom har drogportalen ett stort länkbibliotek.

Den privatdrivna och annonsfinansierade sajten www.lektion.se innehåller förslag på lektionsupplägg för bl.a. ANDT-undervisningen samt ett länkbibliotek. För att använda sig av [lektion.se](http://www.lektion.se) måste man anmäla sig som medlem, vilket är gratis, och logga in med användarnamn och lösenord.

Ett av de få svenska undervisningsmaterialen om dopning hittar man på sidan www.dopingjouren.se. Bakom denna sajt står Karolinska Institutet samt Social- och Kulturdepartementen. Dopingjouren tillhandahåller en omfattande information om dopning och olika dopningspreparat. Via denna hemsida kan man också beställa materialet ”*Deffad, Rippad... Rappad – en film om anabola androgena steroider*” som är ett av de få undervisningsmaterial inom detta ämne som finns att tillgå på svenska. Materialet består av en film med lärarhandledning och tillhörande elevuppgifter/övningar.

Om man utsträcker sökandet på Internet till engelskspråkiga sidor kan man hitta en mängd sidor som kan vara användbara i undervisningen. Många av de sidor och material som finns tillgängliga har dock producerats av intresseorganisationer som har målsättningar och intressen som stämmer illa överens med den värdegrund som den svenska skolan ska vila på. Lärare som vill använda sig av sådant material bör alltså noga analysera materialet och eventuellt anpassa det till förhållanden i den svenska skolan innan materialet används i klassrummet.

Behövs ett nytt stödmaterial för ANDT-undervisningen?

I regeringsuppdraget till Skolverket ingår att ”inventera det stödmaterial som finns på området och bedöma behovet av ytterligare material”.

Den inventering som genomförts och som redovisas i denna rapport, visar att det finns ett stort utbud av metodmaterial av olika slag, både evidens/kunskapsbaserade och andra att tillgå på marknaden. De flesta av de inventerade metodmaterialen säger sig behandla ANT-undervisning men i realiteten dominerar frågor kring alkohol och narkotika i materialen medan tobaksfrågorna ofta får en mer undanskymd plats. Något rent metodmaterial för undervisning om dopning har inte gått att finna.

De inventerade metodmaterialen är av olika omfattning, inriktning och kvalitet men innehåller alla åtminstone något avsnitt som behandlar alkohol, narkotika, dopning och tobak. Förutom dessa metodmaterial finns på marknaden så kallade evidens- eller kunskapsbaserade material som anses vara vetenskapligt utprovade och med bevisad effektivitet. Det finns också metodmaterial av mera allmänt hälsofrämjande karaktär men som inte inne innehåller några avsnitt som explicit behandlar frågor om alkohol, narkotika, dopning och tobak. Vissa av dessa metodmaterial har som målsättning att öka elevernas skoltrivsel, minska skolfrånvaron och stimulera till skolframgång, faktorer som i forskning visat sig ha en preventiv effekt på ungdomars användning av alkohol, narkotika, dopningspreparat och tobak.

På senare tid har också kritik framkommit mot den ”övertro” på kunskaps-/evidens-/manualbaserade metoder och program som funnits på en del håll. Kritiken kan sammanfattas i följande punkter:

1. Risken att negligera viktiga mål.
2. Samma arbetssätt och/eller metoder visar olika effekt i olika utvärderingar.
3. Lärare riskerar att ”drunkna” i mängden av metoder/arbetssätt.
4. Metodproblem i sammanställning av olika studier uppmärksammas ofta inte.
5. Lärares professionalitet inskränks.
6. ”Evidensbaserings paradox” d.v.s. evidensen är för svag för att det är effektivt att evidensbasera undervisningen.

Även lärarens betydelse för undervisningens resultat och elevernas lärande uppmärksammas nu i forskningen i betydligt större omfattning och tillmäts betydligt större vikt, än vad som tidigare varit fallet.

Mot bakgrund av ovanstående framstår det som tveksamt om det över huvud taget går att utarbeta ett metodmaterial för ANDT-undervisningen som skulle passa alla skolor, lärare och elever bättre, och leda till bättre undervisningsresultat, än den relativt rikhaltiga flora av metodmaterial som redan finns att tillgå.

För undervisningen om anabola och androgena steroider (AAS) kan det dock

finnas behov av att ta fram ett grundläggande metodmaterial eftersom något sådant för närvarande inte tycks finnas att tillgå för skolan eller dess lärare. Eftersom AAS och alkohol/narkotika används av så skilda målgrupper och av så skilda anledningar, är det osannolikt att en handledning eller ett referens-/inspirations-/metodmaterial för skolans alkohol-, narkotika- och/eller tobaksundervisning med framgång kan användas för en undervisning om AAS/Dopning.

Även om behovet av ett nytt metodmaterial inom ANDT-undervisningens område är begränsat finns det däremot behov av ett stödmaterial med syftet att öka lärares förmåga att kritiskt granska olika existerande metodmaterial. Det innebär att sätta dem i relation till sin egen lärarpersonlighet, situationen i klassen/undervisningsgruppen och den aktuella skolans förutsättningar och klimat.

Dessutom framstår det som viktigt att öka lärares, skolledares och administratörers medvetenhet om de olika egenskaper och kompetenser hos en lärare som enligt lärarforskningen starkt bidrar till att göra undervisningen effektiv.

Ett tredje behov är att öka lärares förmåga att utnyttja olika utvärderingar, metastudier och systematiska forskningsöversikter i planering och genomförande av sin undervisning. I det sammanhanget kan begreppet ”negativ evidens” användas för att beteckna de fall när det finns många studier som visar att vissa program eller metoder tycks ha mycket få positiva effekter. På så sätt kan program och/eller metoder som förespråkas av skolledningar, kollegor eller entreprenörer och som har mycket svagt, eller inget stöd i forskningen, sorteras bort.

Utvärderingar, systematiska översikter och metaanalyser kan också användas för att se i vilka miljöer och under vilka förutsättningar olika program och metoder fungerat eller inte fungerat. En kunskap om sådana faktorer kan användas av skolans personal för att välja ut och eventuellt utveckla eller anpassa ett program eller en metod till förutsättningar och förhållanden som råder i den egna klassen eller skolan.

De viktiga lärarkompetenser och förmågor som beskrivs ovan kan inte stimuleras fram av ett enkelt metodmaterial för ANDT-undervisning. Snarare behövs ett referens- eller inspirationsmaterial kring dessa frågor som skolpersonal kan använda sig av i en långsiktig, praktikbaserad och verksamhetsanknuten fortbildning eller i handledda utvecklingsinsatser på den egna skolan.

De referens- eller inspirationsmaterial som redan finns att tillgå, och som beskrivs i denna rapport, kan endast delvis fungera. Materialen saknar i stort sett helt innehåll om hur skolpersonal kan använda utvärderingar, systematiska kunskaps- och forskningsöversikter eller metaanalyser i arbetet med att utveckla en undervisning som är anpassad till de förhållanden och förutsättningar som råder i den egna klassen, undervisningsgruppen eller skolan – en undervisning som skulle kunna sägas vila på en ”praktikbaserad evidens”.

Ett stödmaterial för ANDT-undervisningen, som det därför finns behov av, kan vara ett material ”om metoden”, d.v.s. ett slags ”metametodmaterial” eller analysverktyg för hur man med hjälp av utvärderingar, metaanalyser och systematiska forskningsöversikter kan analysera olika metoder eller program och bedöma om de är lämpliga att använda i den undervisning som ska planeras och genomföras. Ett sådant material kan även vara en hjälp för att anpassa och utveckla olika metoder och program så att de passar för denna undervisning.

Ett stödmaterial av detta slag skulle kunna innehålla ett verktyg för att analy-

sera förutsättningarna för den egna undervisningen. En beskrivning av hur man i olika vetenskapliga databaser kan söka sig fram till utvärderingar och analyser av liknande undervisningsprojekt, ett slags manual för hur man kan analysera och dra slutsatser ur olika utvärderingar och metautvärderingar samt sätta dessa slutsatser i relation till det egna planerade undervisningsprojektet – och slutligen planera det egna projektet med utgångspunkt från de givna förutsättningarna och utvärderingsforskningens resultat.

Ett sådant ”metametodmaterial” eller analysverktyg skulle kunna bidra till att de metoder och program som finns på marknaden används på ett situationsanpassat och därmed mer verkningsfullt sätt.

Referenser

- 1 Olweus D (1992). *Mobbning i skolan: vad vi vet och vad vi kan göra*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- 2 Regeringskansliet: *En förnyad folkhälsopolitik*. Prop nr 2007/08:110
- 3 Regeringskansliet: *Regeringens åtgärdsprogram för alkohol-, narkotika-, dopnings- och tobakspolitiken 2011*. S.2011.026
- 4 *Läroplan för grundskolan*. Stockholm; Skolverket, 1994
- 5 Statens Folkhälsoinstitut: *Svenska skolbarns hälsovanor 2009/10, R 2011:27*. Östersund. Statens Folkhälsoinstitut
- 6 *Ren idrott – barn och ungdomar om doping 2005–2011*. Stockholm, United minds
- 7 *Riksrevisionens styrelses redogörelse om statligt stöd i alkoholpolitiken*. Redogörelse till riksdagen 2010/11: RRS10
- 8 Nationella kvalitetsgranskningar 1999. *Skolans arbete mot mobbning och annan kränkande behandling, sex- och samlevnadsundervisningen samt undervisningen om alkohol och andra droger*. Stockholm; Skolverket, 1999. Rapport nr 180:
- 9 Hansen, W (1992). *School-Based substance abuse prevention programs. A review of the state of the art in curriculum 1980–1990*. Health Education research, 7(3), 403-430.
- 10 Andersson, T, Thorsen T,(2002). *Upplysning och undervisning begränsar det alkohol och narkotikaproblemen?* Stockholm; Centralförbundet för Alkohol och Narkotikaupplysning,
- 11 Foxcroft D, Lister-Sharp D, Lowe G (1997). *Alcohol misuse prevention for young people: a systematic review reveals methodological concerns and lack of reliable evidence of effectiveness*. Addiction 1997 92(5): 531–537.
- 12 Skara S, Sussman S (2003). *A review of 25 long-term adolescent tobacco and other drug use prevention program evaluations*. Preventive medicine 2003; 37: 451-474
- 13 Grant B, Stinson F, Hartford T (2001). *Age of onset of alcohol use and DSM-IV alcohol use and dependence: A 12-year follow-up*. Journal of Substance Abuse 2001; 13: 493–504
- 14 Bremberg S (2002). *Kan skolan minska ungdomars bruk av alkohol? I Andreasson S (red) Den svenska supen i det nya Europa: Nya villkor för alkoholprevention*. Stockholm: Folkhälsoinstitutet, Rapport/Statens Folkhälsoinstitut, 2002:11
- 15 Lagerberg D, Sundelin C (2000): *Risk och prognos i socialt arbete med barn: forskningsmetoder och resultat*. Stockholm: Gothia

- 16 Sundell K, Forster M (2005). *En grund för att växa – forskning om att förebygga beteendeproblem hos barn*. Stockholm, Socialtjänstförvaltningens forsknings och utvecklingsenhet. FoU-rapportet 2005:1.
- 17 Andersson T, Thorsen T a.a
- 18 *Making the Grade – A Guide to School Drugs Prevention Programs*. Washington D.C; Drug Strategies, 1999.
- 19 *Förebyggandets konst. Insatser för att stärka den alkoholskadeförebyggande verksamheten i skolan*. Stockholm. Statens folkhälsoinstitut, rapport nr 2003:34.
- 20 *Att göra det möjliga. Att skapa trygghet i skolan och stärka det alkohol- och narkotikaförebyggande arbetet*. Stockholm: Statens Folkhälsoinstitut, 2000.
- 21 *Utvärdering av metoder mot mobbning. Skolverkets rapport nr 353/2011*. Stockholm. Skolverket
- 22 Strandberg, A och Bodin, M (2011) *Effektutvärdering av Örebro preventionsprogram (ÖPP)*. STAD-rapport nr 44. Stockholm. STAD
- 23 Nilholm, C (under tryckning) *Pedagogisk utmaning – barn och elever i svårigheter*. Lund: Studentlitteratur
- 24 Nordenbo, S E et al (2008). *Laerarkompetenser og elevers laering i barnehage og skola – ett systematisk review utfört for Kunnskapsdepartementet, Oslo*. Köpenhamn. Danmarks Paedagogiske Universitetsforlag.
- 25 Folkhälsoinstitutet 2006: *Verktyslåda för skolbaserad prevention*. Östersund. Statens Folkhälsoinstitut
- 26 Robertson C (2009). *Läraren är bästa läromedlet*. Pedagogiska magasinet. 2009:4, 27–31.
- 27 Carnoy M, Gove A, Marshall J (2007). *Cubas academic advantage. Why students in Cuba do better in School*. Stanford; Stanford university press,
- 28 Hattie, John (2009) *Visible Learning*. London: Routledge.
- 29 Nersnaes L (1995). *Livet, Kärleken och Alkoholen. Evaluering av upplysningsprogrammet "Mias dagbok"*. Helsingfors: Nordiska nämnden för alkohol- och drogforsning, NAD-publikation nr 30
- 30 Lindström P, Svensson R (1998). *Skolungdomars attityd till droger. En utvärdering av VÅGA-programmet*. Nordisk Alkohol- och Narkotikatidskrift, 15(1), 5–19.
- 31 Wester, M.(2009). *Metoden får inte bli ett självändamål – En granskning av metodböcker i sex- och samlevnadsundervisningen*. Stockholm, Skolverket
- 32 Sundell K, Forster M, a.a
- 33 Svedbom J (2006). Om nyttan av ANT-enkäter. I Jerkelund C (red). *Ungdomars drogvanor 2005 – en undersökning av skolelevers drogvanor i Jönköpings läns kommuner*. Jönköping. Luppens kunskapscentrum. IFO FoU-rapport 2006:1.

- 34 Hart, R: (1992). *Childrens Participation: from Tokenism to Citizenship*. Florence. UNICEF/International Child Development Centre. UNICEF Innocenti Essays No 4.
- 35 Alkoholkommittén. (2001). *Samtal om alkohol i skolan – ett material för högstadielärare*. Stockholm. Skolverket.
- 36 Bremberg S. a.a.
- 37 Dale EL (1993). *Den profesjonelle skole – med pedagogikken som grunnlag*. Oslo. Ad Notam Gyldendal
- 38 Rydelius P A (1986). *En vän till Fia*. Stockholm. Folkhälsoinstitutet
- 39 *Prime for Life – ett utbildningsprogram för att minska risken för alkohol- och drogberoende*. Stockholm. PRI Nordic.
- 40 Bremberg a.a.
- 41 Steinberg J (1980). *Meningsfull undervisning*. Stockholm. Askild & Kärnekull,
- 42 Edwards G. (red) (1996). *Alkoholpolitik för bättre folkhälsa*. Stockholm. Natur och Kultur,